

O SIMBÓLICO E O IMAXINARIO DO MUNDO SEÑORIAL. OS ANDRADE

José Francisco Correa Arias

INTRODUCCIÓN

Todos os aspectos das mentalidades teñen algo que ver co imaxinario; non obstante, aquelas facetas da actuación humana que están máis en contacto coa espiritualidade e coa abstracción creativa, así como aqueles comportamentos baseados nesas abstraccións, entran de cheo no eido do imaxinario. Referímonos ás obras artísticas, tanto plásticas como literarias, ao mundo das vivencias relixiosas e á caza, como unha forma de lecer ou de aprendizaxe, así como de afrontar a morte, por citar algunhas destas manifestacións. Loxicamente estamos a falar dun dos aspectos que máis profundamente calaron na mentalidade de nobres e cabaleiros. Se dicimos que os valores de *lealdade* e *valentía* son máis respectados entre o mundo dos cabaleiros e da nobreza mediana que na alta nobreza, os aspectos relixiosos, a caza, o patrocinio artístico e as formas de encarar a morte son aspectos nos que os individuos de condición fidalga coinciden, nas cuestións básicas, e rivalizan por superarse; e, como non, os Andrade, cabaleiros convertidos por mor da guerra civil castelá en nobres con estados propios, por suposto, participan desta rivalidade, empeñados en presentar a súa liñaxe como de grandes cabaleiros, de liñaxe prestixiosa, defensores da fe cristiá e extraordinarios cazadores. Neste labor, por encima de todos os seus herdeiros, sobresaie Fernán Pérez de Andrade o Boo, promotor de igrexas e importantes obras de uso civil e militar, patrocinador de creacións literarias, exemplo paradigmático de gran cazador e impulsor de obras benéficas, incluso difusor da fe cristiá.

Por outra parte, a nobreza de finais da Idade Media afástase radicalmente do ascetismo que, en maior ou menor grao, impregnaba a mentalidade da nobreza anterior. Desprendida das categorías mentais e dos principios ideolóxicos que deron lugar á mentalidade cabaleiresca, adquiren unha relevancia especial os elementos formais que complementan e adornan a *honra* das liñaxes, palabra clave que encobre unha ideoloxía nobiliaria pregoada e potenciada por un verdadeiro aparato de elementos, máis ou menos simbólicos, que pola súa propia natureza formarían parte do aparato mental e imaxinario. O

proceso está propiciado polo feito de que, entre finais do século XIV e principios do século XV, as grandes familias nobiliarias, as dos *ricos homes*, se extinguisen case na súa totalidade para dar paso a unha nova nobreza, moitas das cuxas liñaxes carecen da *dignidade* das antigas ramas da nobreza vella.

Esta nova nobreza, en consonancia cos cambios sociais e de mentalidade, outórgalle máis importancia aos aspectos mundanos como a riqueza, o refinamento, a fama, o poder e todo o que afecte ao *ego* individual das persoas e das liñaxes ás que pertencen. En realidade a idea de liñaxe cristaliza precisamente nesta época como resultado do esforzo por perpetuar a memoria dos individuos que formaron ou forman nun momento determinado unha familia de nobres. Por iso, estes nobres, moitos deles sen grandes historias familiares que avalen a súa actual grandeza, representada polo seu volume patrimonial e/ou pola súa proximidade ao rei, outorgan un espazo de relevancia especial aos elementos simbólicos; isto é, a todas aquelas manifestacións artísticas, literarias, relixiosas e, en xeral, suntuarias, que por si mesmas simbolizan a grandeza das familias e/ou individuos que as promoven e contribúen a presentalas en sociedade adornadas de calidades superiores, pregoando e perpetuando o seu nome e a súa sona para os séculos que han de vir.

Convertidos en grandes señores, donos e dominadores de aldeas, vilas e cidades, polo tanto dispoñendo de importantes recursos económicos, a nova nobreza despreza toda a súa rutilante actividade para amosar diante dunha sociedade asoballada o seu triunfo social e político, o seu poder de disuasión e a súa proximidade ao rei e a Deus. Nas vilas sobresaen os grandes pazos señoriais, onde os señores celebran festas rechamantes; nos outeiros vixían os alcaides de torres, fortalezas e castelos, para que ninguén esqueza que o señor está preparado para afrontar calquera continxencia; nas igrexas e mosteiros os grandes catafalcos mortuorios, as igrexas mesmas, pregoan a santidad e grandeza da casa nobiliaria, da liñaxe que tan grandes cabaleiros subministrou á cristiandade, cuxos descendentes, os sucesivos titulares do señorío, son depositarios da súa dignidade, da *honra* por tales obras loada e engrandecida a perpetuidade.

Para magnificar esa superioridade invisten cantidades inmensas en obras nas que colocan os seus símbolos, os seus estandartes. Como Fernán Pérez o Boo, quen substitúe a falta de antepasados memorábeis por un persistente labor de mecenas, para deixar memoria da súa persoa e dos seus feitos, capaces por si mesmos de subministrarlle *honra* á súa liñaxe, como, por outra parte, se citaba expresamente nos privilexios de 1371 e 1373 que o converten en gran señor: “... *porque vos e los de vuestro linage valgades mas e seades mas honrrados...*”¹.

1. 1371, decembro, 19, Burgos, AH Salazar, M. 48, fol 78v-70v . Ed. Galicia. *Revista Universal de este reino*, T II, nº 16, Coruña 1862 (AHMC). Ed. Benito BICETTO. *Historia...* VI, 368-370. Rex. Rex. GARCÍA, J. C, “Castilla y León durante los reinados de Pedro I, Enrique II, Juan I y Enrique III”, en *Historia General de España*, t. 40, Madrid, 1983. Restexo documental sobre Pedro I, número 302. Ed. J GARCÍA ORO. *D. Fernando de Andrade...* 204/5

Por iso imos dedicar este traballo aos aspectos que poden ser contemplados desde a dobre perspectiva do real e do imaxinario, como elementos intimamente ligados entre si, expresivos da mentalidade individual de cada protagonista, da mentalidade colectiva da familia e do grupo social ao que pertencen.

1. OS SÍMBOLOS DO PODER SEÑORIAL

Como familia de cabaleiros, desde as súas orixes, nos confusos tempos do século XII, a familia Andrade componse de *militēs* dedicados ao oficio da guerra, o oficio militar, o medio que lles permite, mediante a súa permanencia no *estado* dos guerreiros *vivir en hábito militar* e manter por longo tempo a condición de fidalgos así como usar nos documentos o título de *domnus*. O seu ingreso nas ordes de cabalería, por outra parte, permítelles compartir ese título coa gran nobreza, coa nobreza dos señores á que eles acceden nas derradeiras décadas do século XIV.

Pero os novos señores, coma os Andrade, que agora non teñen que vender a forza do seu brazo e o uso da espada a outros señores para manter o seu *status* de cabaleiros ó adquirir *estados* propios, precisan conectaren a súa actual grandeza coa antigüidade dunha liñaxe, representada pola longa ringleira de cabaleiros e manifestada nos seus símbolos heráldicos.

Á súa vez estes símbolos, como a propia liñaxe dos Andrade, percorren un longo proceso evolutivo, paralelo tamén ás grandes transformacións que se producen na sociedade medieval. A historia da heráldica e a historia dos Andrade son fenómenos paralelos, cando menos durante a Idade Media. Por outra parte, dos elementos formais que amosan a grandeza dunha casa de nobres, os símbolos heráldicos son os que mellor entendían as xentes da Idade Media, dada a súa reiteración no uso continuado polo mesmo guerreiro ou polos seus continuadores e descendentes, identificando as glorias dos seus donos cos símbolos que os representan.

A heráldica fai a súa aparición no século XII, xusto cando documentamos os primeiros *militēs* dos Andrade. A súa orixe está relacionada coas xustas e torneos nos que os cabaleiros representan nos seus escudos formas xeométricas, figurativas ou lendarias que converten nos seus símbolos de identificación co fin de que os espectadores puideran distinguir e diferenciar a cada un dos participantes². Ao ser o escudo o compoñente do equipo dun guerreiro que tiña máis campo, é o espazo ideal para proxectar sobre el, normalmente en cores vivas, os símbolos citados. Desta maneira os cabaleiros poden facil-

2. MASÍA DE LA CUERDA Y PITA, Luis F., *Heráldica española*, Madrid, 1990, p. 23.

mente ser recoñecidos no combate, tanto se este ten un fin lúdico como se é no campo de batalla, dando así orixe ao *escudo de armas*.

Ao principio estas armas eran persoais, pero máis tarde foron utilizadas tamén polos fillos dos cabaleiros e polos seus descendentes, converténdose en armas hereditarias, identificadoras dunha liñaxe. De todos os xeitos, ao longo do tempo seguiron existindo escudos persoais e escudos de liñaxe. O paso seguinte é adornar as fachadas dos seus pazos, dos seus castelos ou de calquera outra obra emprendida polo cabaleiro correspondente co seu escudo, sendo así que a evolución dunha liñaxe se pode seguir en gran parte polos elementos novos que os distintos titulares achegan e introducen no seu escudos de armas, inmortalizando en pedra as súas proezas³. Como Fernando de Andrade, que incorpora ao escudo de armas da súa familia os atributos condais e as 18 bandeiras que capturou aos franceses en Semenara e que aínda hoxe adornan o seu sepulcro.

1.1 Os símbolos heráldicos dos Andrade

Fernán Pérez de Andrade, o primeiro Andrade con *estados* propios, o primeiro señor de vilas e cidades, anque de antiquísima familia, se xulgamos polo que se observa nos lugares onde deixou a pegada dos seus emblemas heráldicos, usou tres escudos diferentes: o escudo familiar dos Andrade, o escudo familiar co engadido da banda de Castela e o seu propio como señor de Pontedeume.

Tal e como vemos nos edificios onde os Andrade plasmaron o escudo familiar da súa casa e liñaxe, este consistía nun campo de sinople cunhas bordas en prata, co lema en letras de sable: *ave maría gratia plena*, lema mariano que algúns autores asocian coa orde dos templarios, por ser os cabaleiros desta orde moi devotos da Virxe⁴. De todo isto, o que sabemos é que dos templarios os Andrade adquiriron unha importante facenda, pero supoñemos que foi en épocas posteriores á desaparición desta orde militar⁵. A este escudo familiar, Rui Freire de Andrade, o primeiro Andrade membro da orde da *Banda de Castela* -do que non temos datos nin iconográficos nin documentais para aseguralo-, ou o seu fillo Fernán Pérez o Boo, tamén membro da citada orde, engadiron unha banda de ouro estendida de esquerda a dereita, e rematada en bocas de dragante⁶. O mais probábel

3. MASÍA DE LA CUERDA Y PITA, Luís F., *Ibid.*, pp. 24/25

4. RAG, Fondo Martínez Salazar, caixa, 106, número 14, notas do propio Salazar. Sobre as características do escudo da casa de Andrade, cómpre ver: CRESPO POZO, J., *Blasones y linajes de Galicia*, .II, Santiago, 1962, pp. 75 á 79.

5. San Francisco de Betanzos, o convento que manda edificar Fernán Pérez o Boo, está nunha antiga propiedade dos templarios. A meirande parte das súas propiedades en Santa María de Miño tamén pertenceran aos templarios, como o amosa a indagación que ordena realizar o Boo o 7 de xullo de 1396 para identificalas e ser cedidas ao convento de Santa Catarina (ARG, Fondo Vaamonde Lores, 4(6), nº 6). Tamén serán titulares, como xa vimos, da importante bailía de Burgo de Faro, ás portas da Coruña, que era dos templarios.

6. J. CRESPO POZO, *Ibid.*, p. 76

é que fora precisamente o pai do Boo, Rui Freire, o que incorporara a banda ao escudo porque fora investido cabaleiro da mesma orde en 1332, moito antes que o seu fillo, como xa sabemos.

Non obstante, Fernán Pérez utiliza as dúas variantes do escudo, con banda e sen ela. Estas dúas variantes vémolos en San Francisco de Betanzos, reproducidas nos muros laterais da ábsida, nos relevos que desenvolven o tema cinexético iniciado nos laterais da sarcófago deste prócer. En cambio, nos lados menores do cenotafio, só figura o escudo con banda; o escudo que corresponde á cabeceira do sarcófago está sostido por dous anxos, tocados co bordón franciscano, mentres que o escudo situado na parte que corresponde aos pés ocupa todo o campo.

Escudos do castelo de Nogueirosa

Nos escudos da ábsida aparecen os dous modelos de escudo familiar, os dous sosteñen zoomorfos: o do lado da epístola, o escudo con banda, un xabril en relevo, e o do lado do evanxeo, o escudo familiar sen banda, un lebreiro, no que poderíamos interpretar como unha asociación entre a iconografía heráldica e a iconografía cinexética.

Os modelos de escudos que describimos máis arriba repítense noutros moitos monumentos, como os castelos de Nogueirosa, Naraío ou Vilalba.

No castelo de Nogueirosa, nos muros dos torreóns que protexen a entrada, a cada un dos lados, temos os dous modelos de escudo, con banda e sen banda. Vémolos tamén nos sepulcros de Nuño Freire, Fernán o Mozo e Diego Fernández, en Monfero, con lixeiras variantes.

No museo arqueolóxico da Coruña consérvanse dous escudos; un procedente do convento de Santa Catarina de Montefaro, con banda; o outro, procedente da ponte de Sigüeiro sostendo un can lebreiro e, como na cabeceira do sepulcro de Fernán Pérez, o Boo, acompañado de dous anxos. Unha novidade deste escudo consiste en que dá a impre-

sión de ser un escudo dobre, inscrito no campo doutro máis amplo, os dous sen banda pero iguais, o que podería aludir a que a obra da ponte fose realizada por dous señores diferentes desta familia.

Non obstante, atopamos un terceiro escudo usado tamén por Fernán Pérez como señor da vila eumesa, á que hoxe representa. O citado escudo está incrustado no muro esquerdo do vestíbulo de entrada ao edificio do Concello, despois de ser descuberto cando se procedeu a derrubar o antigo pazo⁷. O escudo contén os símbolos da vila eumesa: a ponte e o castelo, que xa tiña antes de ser entregada ao de Andrade, pero, entre a ponte e o castelo, Fernán Pérez, introduce os seus animais *totémicos*, o oso e o xabaril, deixando así claro que el é o señor e dono da vila, afirmando a súa xurisdición sobre ela e os seus habitantes.

Unha vez máis, vemos entón a asociación entre símbolos heráldicos e símbolos cinexéticos, fundamentalmente osos e xabarís, vinculación que tamén afecta a outros animais relacionados coa caza como son os cans lebreiros e os falcóns, estes só nos relevos do seu sarcófago.

Fernán Pérez, como cabaleiro valente, escolle dúas das figuras de animais salvaxes que abundaban na súa comarca para convertelos en símbolos do seu poder de señor xurisdicional, a modo de animais totémicos que protexen a súa posición dominante. En resumo, teríamos entón que desde Fernán Pérez o Boo os Andrade utilizan tres escudos: o escudo familiar sen banda, o escudo con banda e o escudo de señores de Pontedeume. Os seus sucesores seguiron utilizando os mesmos escudos, con variantes na colocación da banda, como a que vemos no monumento funerario de Nuño Freire, en Monfero, que está colocada de dereita a esquerda.

O que parece ser exclusivo de Fernán Pérez o Boo é a utilización de zoomorfos, osos e xabarís, para sinalar as obras realizadas por el, como acontece nas pontes de Pontedeume, de Ferreira, de Sigüeiro, así como noutros monumentos, onde colocaba os emblemáticos animais como símbolo de posesión e xurisdición. Incluso algunhas destas pontes, como a que levantou na estrada de Betanzos a Ferrol, próxima a Miño, conservou o nome de *ponte do Porco*. Tamén colocou estes animais e outras formas zoomorfas nas igrexas que mandou levantar ou nas que realizou obras importantes⁸.

7. O pazo dos Andrade na vila eumesa, debido ao seu estado de ruinoso, foi adquirido polo Concello a principios do século XX. En 1929 realizase a demolición dunha parte que ameazaba caer, pero a demolición definitiva prodúcese durante a Guerra Civil, servindo de lugar de castigo para moitos opositores ao Novo Réxime.

8. Os escudos aos que aludimos máis arriba aparecen nas igrexas betanceiras de Santiago e Santa María, con trazas de ser edificadas no século XV; seguramente as obras foron rematadas polos herdeiros do Boo. En todas vemos o oso, o xabaril e outras formas zoomorfas. Ademais aparecen en tres igrexas do Sor, nas igrexas conventuais de Cines e Bergondo e noutras igrexas menores.

Algúns destes zoomorfos, coma o da ponte de Ferreira, e mesmo os que aínda hoxe sinalan a entrada da ponte sobre o Eume, teñen orixe prehistórica, polo que poderíamos estendernos nos aspectos de representación alegórica destas rudas esculturas pero, dada a imposibilidade de documentar calquera interpretación deste tipo, non nos estenderemos máis neste aspecto.

Como dixemos, estes escudos, non os animais *totémicos*, foron utilizados polos descendentes do primeiro señor de Pontedeume sen grandes modificacións e, se as houbo, non chegaron até nós. O que si introduciu grandes cambios nos símbolos representativos da casa de Andrade foi don Fernando, o primeiro conde de Vilalba, do que nos quedan dous escudos *in situ*, os dous similares: un sobre a clave do arcosolio do seu sepulcro, na capela maior da igrexa parroquial de Pontedeume (o que queda da igrexa que manda construír don Fernando), e o outro, unha copia do anterior, do século XVIII⁹, na fachada da mesma igrexa onde se manda enterrar: *Yten mando... que mi cuerpo sea sepultado en la Yglesia de Santiago de la mi villa de Puente deume, en la mi capilla mayor de la dicha yglesia...*¹⁰. As dúas representacións do escudo do último señor Andrade, que tivo Pontedeume como referencia principal, consisten nun campo dividido en dous carteis; no lado dereito aparece o escudo dos Andrade coa súa lenda sobre a banda rematada en dragantes e, no da esquerda, os roeis dos Castro, que aluden á unión das casas de Andrade e Lemos a través de Teresa de Andrade e Fernando Ruíz de Castro. Estes motivos descansan sobre as 18 bandeiras conquistadas na batalla de Semenara, co helmo condal, en xefe, e rodeando o conxunto, formas florais heráldicas.

Existen outros dous escudos, o primeiro deles colocado fóra de contexto¹¹, que ás veces se atribúen a don Fernando pero que pertencen aos seus herdeiros, Castro e Andrade. O primeiro deles está no muro sur do *Torreón* que primitivamente formaba parte das murallas da vila e, posteriormente, foi unido ao pazo dos señores, formando a súa torre de homenaxe. Neste escudo labrado sobre seis pedras de cantería e dividido en catro carteis aparecen as armas dos Andrade, os roeis dos Castro, os leóns dos Enríquez e as armas dos reinos de León, Castela e Portugal.

Polo tanto, a maior parte dos elementos representados son elementos procedentes de casas coas que non estaba emparentado o conde de Vilalba, apartacións e formas figurativas necesariamente labradas con posterioridade ao pasamento do citado conde. Rodea o conxunto figurativo un collar do que colga o tesón de ouro e, na parte superior, en xefe,

9. Agás a capela maior que é da época de don Fernando, o resto, incluída a fachada, foi construído por iniciativa do arcebispo de Santiago, Bartolomé Estaban, Rajoy. O escudo foi labrado na mesma época, 1763.

10. A.X.S., Consello Real, 51 -8.

11. O escudo estaba colocado na fachada do antigo pazo de Andrade en Pontedeume e, despois de pasar décadas gardado na casa do concello, foi colocado nos muros do torreón cando foi reconstruído, tapando unha das seteiras.

unha coroa condal sobre a que se apoia un anxo cunha banda nas mans nas que se pode ler: *Nolite nocere*.

En canto ao titular do escudo que hoxe enfeita a fachada principal da casa do concello cos mesmos compoñentes do escudo do torreón, agás que faltan as armas dos Andrade, se ben algún autor o atribúe a don Fernando Ruíz de Castro, o xenro de don Fernando, os trazos son posteriores, posibelmente do século XVII ou XVIII.

Loxicamente os mesmos motivos se representaban no estandarte que adornaba as tendas ou pavillóns destes señores durante as súas campañas, ou nos torneos e nas xustas, incluso nas batidas de caza nas que participaban. En todo caso, atopamos que nos emblemas heráldicos que hoxe nos quedan da casa de Andrade, o mesmo que na historia da citada familia, podemos ver a evolución destes elementos representativos que pasan dun escudo de armas sinxelo que representa á familia orixinaria a ir incorporando no seu campo as achegas dos seus matrimonios, e dos éxitos dos protagonistas nos campos de batalla, na política e/ou na diplomacia.

O escudo de armas representa simbolicamente a *honra* da liñaxe e nos escudos das distintas xeracións pode verse o engrandecemento desa *honra*. En definitiva, escudos, estandartes, animais simbólicos e/ou totémicos, constitúen os elementos imaxinarios representativos do poder duns señores que, ao mesmo tempo, propagan a súa sona e o seu poder, deixando unha profunda pegada na imaxinación dos seus vasalos e, en xeral, de todas aquelas xentes que os miraban.

1.2 Os títulos

Unha cuestión moi relacionada coa anterior, e á que xa aludimos de pasada, é a cuestión dos títulos; porque ao longo do século XV o rango e *honra* dunha liñaxe empeza a medirse polos títulos hereditarios, normalmente referidos a un dos seus señoríos. Ningún titular dos Andrade, agás don Fernando, tivo título nobiliario, un fenómeno só xeneralizado na época dos Trastámara, xa que até entón non tiñan carácter hereditario sendo preferentemente títulos referidos a circunscricións administrativas do reino conferidos polos monarcas.

O primeiros Andrade tiñan o título de *miles* que, nunha tradución libre, viña a significar soldado dacabalo, ou cabaleiro. Ademais reciben o título de *Domnus*¹² e, posteriormente, o de cabaleiros, título que conservarán até finais do século XV cando tiña o

12. Recíbena desde don Fortunio Bermúdez de astro (FERNÁNDEZ DE VIANA, J.I. e GONZÁLEZ BALASCH, T., *Pergamiños soltos do mosteiro de Caaveiro*, doc. 2), e témolo documentado en varios dos seus sucesores como Pedro Bermúdez de Andrade en 1223 (ARG, Fondo Pergamiños, nº 83), ou o fillo deste Fernán Pérez en 1246. (RAG, Pergamiños, *Fondo Martínez Salazar*; P- 2/19)

significado de nobre de mediana posición, moi relacionada esta palabra coas ordes militares e coas novas ordes de cabalería que nacen no século XIV, de carácter civil, como a orde da Banda, á que pertencían os Andrade desde a súa fundación.

A cuestión da inexistencia de títulos por parte dos Andrade, o novo cuño de grandeza da nobreza da época dos Trastámara, parece que está ligada aos numerosos problemas que os Andrade tiveron coa realeza pola súa dubidosa lealdade, deslealdades polas que, en momentos determinados, lles retiran a titularidade dos seus estados. Conta Vasco de Aponte que a finais do reinado de Henrique IV a anarquía reinante permite a varios cabaleiros galegos titularse condes: *Y luego en este tiempo, Sancho Sánchez de Ulloa hiçose conde de Monterrey, y Lope Sánchez de Moscoso, su sobrino, conde de Altamira, y Pedro Álvarez de Sotomayor, Conde de Camiña*. Posteriormente, segue a contar o citado cronista que os novos condes animan a Diego de Andrade a intitularse, pero este rexeita tal posibilidade: *y dijeron a Diego de Andrade que se hiçiese conde, y no quiso, diçiendo que mas quería ser gran cavallero que no pequeño conde, quanto más que ser conde de lo suyo*¹³, agregando *que mas quería ser buen cavallero que mal conde*. Incluso Aponte afirma que o rei o facía conde de Lourenzá, de onde o de Andrade era señor en réxime de vetaría, e que tamén rexeitou a oferta¹⁴. Non sabemos até que punto son certas as afirmacións de Aponte, sobre todo as referidas ao ofrecemento por parte do rei do título de conde de Lourenzá. Todo é posíbel no convulso reinado de Henrique IV, pero no reinado dos reis Católicos o único título que sabemos lle conceden a don Diego, fillo do anterior, é o do capitán real cando defende A Coruña do de Benavente en 1477¹⁵. Pero este título deseguida lle foi retirado, en 1479, dun xeito moi explícito e contundente, ordenando aos coruñeses categoricamente que non o teñan por tal nin lle paguen por iso¹⁶, o que proba unha gran desconfianza por parte dos reis respecto a este señor.

Polo que se refire a outros títulos, a documentación indícanos que carecen de fundamento os que falan de Diego de Andrade como primeiro conde de Vilalba¹⁷, incluso dan unha data, 1486, o ano no que Diego de Andrade foi desterrado a Castela polos reis Católicos¹⁸. Aínda querendo deixar un espazo á dúbida, debido ao carácter fragmentario da documentación que chega até nós, se fose así, Vasco de Aponte debería coñecer o cita-

13. VASCO DE APONTE, *Recuento*, p. 190

14. *Y Después lo haçia el rey conde del Valle de Lorençana, que son al pie de treçientos vassallos, y no quiso ser*: (VASCO DE APONTE, *Recuento*, p. 146)

15. ADA, Sección Lemos, Andrade. C. 85 -40.

16. AMC, Reais cédulas, nº 340.

17. Atribúe o título de conde a Diego de Andrade. DE VARGAS-ZÚÑIGA, A., *Títulos y Grandezas del reino*, Madrid, 1956, *La Guía de Grandezas y títulos del reino*, Madrid, 1988, p. 650 que citan a .H. Salazar, 1 -21 e 68 v, seguramente debido a unha confusión terminolóxica

18. CUBA REGUEIRA, Ana María, “El Condado de Villalba en el Antiguo Régimen”, *Estudios Mindonienses*, número 14, pp. 163 e ss.). Non se achegan os documentos acreditativos desta atribución.

do título que, como acabamos de dicir, afirma non existir. O que si parece certo é a valoración que realiza Diego de Andrade sobre o título de *cabaleiro* que, como os seus antepasados, o tiñan como unha gran *honra* e que ostentaban por herdanza. Desta maneira fina sen título ningún, malia que o patrimonio acumulado procedente de Andrades e Mariñas era moi superior ao da maioría dos condes galegos.

Será don Fernando, o último señor propiamente Andrade, o primeiro que acade o título de conde, como figura no escudo do seu panteón funerario adornado coa coroa condal. Malia que Couceiro Freijomil afirme que o título de conde de Vilalba lle fora concedido na súa estancia na Corte sendo aínda adolescente¹⁹, a documentación di que este título lle foi concedido moito máis tarde.

Os primeiros documentos nos que se alude a Fernando de Andrade como conde son da época de dona Xoana e don Filipe, cuxos parciais son o conde de Lemos e don Fernando²⁰. No senso anterior, a primeira vez que vemos a Fernando de Andrade ser tratado de conde é no recibimento que fan ós novos reis, na Coruña, o 28 de abril de 1506²¹, e nos actos protocolarios protagonizados polo conde de Lemos e o propio Fernando de Andrade, que era rexedor da Coruña, por pedimento de quen don Filipe e dona Xoana, os novos reis, xuran protexer e defender os privilexios da cidade, documento en que aparece citado como conde de Caserta²². Zurita, non obstante, cita a Don Fernando como conde de Andrade - *y el conde de Andrade les suplico les confirmassen sus priuilegios* -, título que nunca posuíu en vida xa que foi concedido ao seu herdeiro Pedro de Castro y Andrade²³.

O título de *conde de Caserta* tamén o vemos nos acordos que o de Andrade asina co conde de Lemos, como o do 27 de xaneiro e o 6 de febreiro de 1507 sobre a gobernabilidade do Reino de Galicia, xa falecido don Filipe, e temendo quedar descolocados de novo na Corte²⁴. A utilización do título de *conde de Caserta* alude ao territorio do estado de Montemelón que lle doara don Fernando o Católico²⁵, sendo Caserta unha das súas

19. *Historia de Pontedeume e a súa comarca*, Pontedeume, 1995, p. 236.

20. AXS, Estado, Castella, 4 -66.

21. Zurita: *El Rey don Felipe y la reyna princesa, q assi la llamaba en Rey su padre...fuerò a desembarcar al puerto de la Coruña, en el Reyno de Glizia a veynte y ocho del mes de abril de 1506* (*Jerónimo Zurita, Historia del reu Don Hernando el Católico: delas Empresas y Ligas de Italia*, edición de A. Canellas López(1580), Zaragoza, 1984, T I, (libros dous), Libro VI, Cap. XXVIII.

22. 1506, abril 28. Traslado na Coruña 1515, xullo 21. (AMC, Copias de cédulas reais, Nº 10). Cita estes feitos Malaquíás de la Vega, *Chronologia*, f.401 v.

23. ZURITA, Jerónimo, *Historia del reu Don Hernando el Católico*, I, Lib. VI, Cap. XVIII.

24. ADA, Sección Lemos, Lemos, Caixa 85/77.

25. 25 de agosto de 1505, Segovia. Carta do rei ao Gran Capitán ordenando que lle entregue Montemelón a don Fernando de Andrade. (Ed. L.I Serrano y Pineda, Correspondencia de Fernando o Católico, RABM, número 29 (II -1913), p. 285).

poboacións, estado que vende moi cedo en 20.000 ducados, como recolle no seu testamento, polo que deixa de utilizalo.

Outros documentos da mesma época véñense referindo a don Fernando como *conde*, sen especificación ningunha; o primeiro o 1 de setembro de 1506 cando don Filipe e dona Xoana o nomean asistente en Sevilla²⁶; pero hai máis documentos deste tipo anteriores aos acordos co conde de Lemos²⁷; todos eles son posteriores á entrada en Castela dos novos reis, Filipe e Xoana, dos que era parcial don Fernando.

Nos meses inmediatamente posteriores ao pasamento de don Filipe, os documentos reais seguen a se referir a don Fernando como conde, sen outra especificación, até novembro de 1507 cando unha provisión da raíña Xoana ordena disolver a súa capitanía, sacarlle o título de capitán real e dos títulos restantes, agás os que teñan relación coa defensa do reino, *por quanto el dicho don Fernando de Andrada no es mi capitán ni la dicha gente que asy dize que esta en en su capitania no son de mis guardas*²⁸. Nestes documentos e até o 20 de abril de 1509²⁹, non volve a ser tratado de conde debido ao seu afrontamento co rei Fernando, co que se reconcilia a partir deste ano. Desde 1509 até 1529 don Fernando de Andrade aparece citado nos documentos como conde, a secas.

O primeiro documento no que se lle cita como conde de Vilalba, que coñezamos, leva data do 27 de xullo de 1529³⁰. A partir de entón e até o seu pasamento este é o tratamento que xeralmente se lle dá ao derradeiro señor de Pontedeume na documentación, sobre todo na que procede de institucións públicas, incluídas as do Estado³¹.

Despois do pasamento do conde de Vilalba, o seu xenro, Fernando Ruiz de Castro, solicita a Carlos I que lle outorgue o título de *marqués de Sarria* e o seu fillo o de *Conde de Andrade*: “...*por tanto suplico a vuestra majestad me mande dar título de marqués de la mi villa de Sarria y al dicho mi hijo de le dar título de conde de Andrada, porque*

26. Real provisión do 14 de outubro de 1506 na que se notifica a Sevilla que reciban a don Fernando como asistente. (AXS, rxs., X -1506, f 11). Nomeamento en J. GARCÍA ORO, *Don Fernando de Andrade*, p.269.

27. Orde de dona Xoana para que se incorpore ao seu cargo de asistente en Sevilla, o 14 de outubro de 1506.(AXS, rxs., X -1506, f. 12); memorial á raíña dona Xoana sobre os incidentes no seu señorío (ADA, Sección Lemos, Andrade, C 84/38); Requirimento da raíña dona Xoana ao gobernador de Galicia para que atenda reclamación de don Fernando do 30 de novembro de 1506.(AXS, Cámara, Memoriais, 66 e outros.

28. Real Provisión de Burgos do 7 de novembro de 1507 (AX.S,rxs, XI -1507, f. 15).

29. A.G.S, Cámara, Lib. 21, f.102 r.

30. Nunha provisión real, de don Carlos e dona Xoana, do 27 de xullo de 1529, asinada en Barcelona, confirman unha doazón feita por Fernando de Andrade ao seu parente Fernando Freijomil, *vezino e regidor de la çibdad de La Coruña...*, da casa e torre de Val de Veiga e do couto de Vinseira, acto realizado en Pontedeume o 20 de xullo de 1523; o rei e a raíña dirixense ao de Andrade como: *vos don Fernando de Andrade, conde de Villalba...* (AXS, rxs, VII - 1529. Ed. J. GARCÍA ORO, *Don Fernando de Andrade*, pp. 400 -403)

31. ADA, Sección Lemos, C. 4 -34.

*en lo hazer vuestra majestad nos hara bien e merçed...*³², peticións que serán atendidas rapidamente, o que quer dicir que ambos os dous títulos son posteriores ao pasamento do citado conde³³, o primeiro señor de Andrade *titulado*.

Aínda que tarde, o título de conde contribúe a engrandecer a liñaxe dos Andrade, sobre todo a nivel simbólico e/ou imaxinario, como se a riqueza patrimonial e a grandeza de liñaxe se viran reflectidas a nivel popular nunha palabra que, por outra parte, se incorpora aos símbolos heráldicos que adornan pazos, castelos, panteóns funerarios e mesmo os edificios dos concellos dos que son señores, aos que nos referimos máis arriba

1.3 Casas e pazos señoriais

Xa temos aludido a que a nobreza baixomedieval se afasta do ascetismo altomedieval, preocupándose polos aspectos mundanos, como a vestimenta, o confort e a vida cortesá, a imitación das cortes reais. Por iso, a nobreza deixa aos seus alcaides o control de castelos e fortalezas e constrúe pazos en vilas e cidades. Este fenómeno en parte xorde pola imitación da Corte do rei francés Carlos V (1364 -1380) e polos pazos dos seus irmáns, Luís, Xoán e Filipe, duques de Anjou, Berry e Borgoña respectivamente, que transforman os seus castelos en pazos e a horta en xardín, como lugar de lecer³⁴. Como Fernán Pérez o Boo, o primeiro señor de Pontedeume, que constrúe o pazo señorial na vila citada, no lugar que aínda hoxe recibe o nome de praza do Conde.

Non hai documentación ao respecto, pero temos moitos datos alusivos a que o mandou edificar o citado Fernán Pérez. Entre estes indicios, o escudo atopado cando se procedeu a demoler os restos do pazo en 1935, de procedencia medieval, como xa apuntamos. Pero un dos indicios máis sólidos son os motivos ornamentais das fiestras do *Torreón*, último vestixio aínda en pé do citado pazo. As citadas fiestras, dun edificio que constituía a torre de homenaxe dun castelo pegado ao pazo, amosan as características *pentalfas*, como as que vemos en Betanzos, en San Francisco e en Santa María de Azougue, a primeira levantada enteiramente polo *Boo*³⁵ e, a segunda, cando menos en parte.

As formas ornamentais arriba citadas, usadas con profusión polo primeiro señor da casa de Andrade nas obras que promoveu, apuntan a que a obra foi levantada por el³⁶ aínda que non dispoñamos de referencias documentais expresas até épocas posteriores.

32. AX.S, Consello de Castela, 275. Ed.GARCÍA ORO, *Don Fernando de Andrade*, p.479.

33. Don Carlos e dona Xoana converten o condado de Sarria en marquesado a favor de don Fernando de Castro en 1543. "Colección de Documentos Históricas de Galicia", 1915, *Boletín Real academia gallega*, Doc. nº 18, pp.110/111.

34. VIEIRA DA SILVA, J. C., "Paços Medievais dos séculos XIV e XV", en: *Propaganda y Poder*, pp. 125.

35. O dato aparece citado no propio sepulcro do señor de Andrade, na igrexa de Santiago de Pontedeume.

36. A descrición e historia deste edificio realizouna don Andrés Avelino Comerma, quen afirma que o edificio aínda gardaba a

Vista xeral de Pontevedra polos anos 1920 na que aparece o *torreón* sen restaurar e o pazo dos Andrade aínda en pé, no centro da vila, ao lado do *torreón*

Si existen infinidade de documentos datados en Pontevedra tanto na época do Boo como na dos seus sucesores. Unha das citas máis expresas, datada 43 anos despois do pasamento de Fernán o Boo, alude directamente ao pazo de Pontevedra. Corresponde a un documento de 1440 asinado *dentro, ennos paaços*, cando Fernán Pérez o Mozo exerce de titor de súa sobriña dona María³⁷, á fronte dunha Corte na que figuraba o bacharel Vasco Rodríguez e o notario Iohan Sennor. Tamén se cita dun xeito expreso o citado pazo, dun xeito máis explícito se cabe, no testamento de don Fernando: *En la villa de la Puentevedra, dentro de los palacios del muy ylustre señor conde don Hernando de Andrade, mi señor, ...estando el dicho Conde, mi señor, enfermo en cama*³⁸, o que nos fala de que era a súa residencia habitual, como a do seus antecesores. O pazo foi destruído en dúas ocasións con motivo de dous grandes incendios que asolaron a vila do Eume, nos anos 1533 e 1607, de forma que as descrições que temos del, de antes de que fora demolido entre 1935 e 1940³⁹, non nos informan demasiado xa que fora moi transformado.

Seguramente a súa estrutura orixinal era moi semellante ao modelo que nos presenta don Duarte (séculos XIV-XV) no seu *Leal Conselheiro*⁴⁰, consistente en catro

principios do século XX elementos do século XIV (COMERMA Y BATALLA, Andrés Avelino, “El palacio de los condes de Andrade”, *Almanaque de Ferrol*, 1909). Mesmo don A. del CASTILLO, que coñeceu o pazo antes de que fora derruído, afirma que o edificio fora levantado polo Boo (*Inventario*, pp.467/468).

37. VAAMONDE LORES, *Colección de Documentos Históricas da Real Academia galega*, III, 95.

38. AXS., Consello Real, 51 -8. Copia do testamento de don Fernando..

39. COMERMA Y BATALLA, Andrés Avelino, “El palacio de los condes de Andrade”, *Almanaque de Ferrol*, 1909.

40. “...*Eu consiuro no coraçõ de cada huí de nos cynquo casas, assy ordenadas como costumam senhores.Prymeira, salla, em que entran todollos do seu senhorio que omyzados nom som, e assy os estrangeiros que a ella querem vir. Segunda, camara de paramento, ou antecamara, en que costumam estar seus moradores e alguís outros notavees do reyno.Terceira, camarade dormyr, que os mayores e mais chegados de casa devem speciaaes pessoas pera ello perteecentes se devem apropiar.Quinta, oratorio en que...*” (DUARTE, D., *Leal Conselheiro*. Ed. Crítica e comentada por Joseph M. Piel, Lisboa, Livraria Bertrand, 1942, p 303)

cámaras e un oratorio, do que si sabemos que estaba dotado o pazo dos Andrade, a capela de San Miguel, pegada polo oeste ao pazo. Ademais das estancias habituais -sala, cámara do paramento, antecámara, cámaras de durmir- onde só os maiores e máis chegados da casa *deven aver entrada* e a trascámara ou gardarroupa, había outras dependencias complementarias como celeiros, adegas, almacéns, situados no piso térreo; tamén había dependencias destinadas aos criados e servidores do pazo, así como a hospedaxe dos nobres de visita. Elemento esencial era a cociña, ás veces afastada para evitar o incendio do pazo e que sabemos aínda conservaba o pazo de Pontedeume, sen demasiados cambios, antes de ser demolido, situada na parte noroeste do mesmo. A monumentalidade destas cociñas, e sobre todo das súas grandiosas chemineas, contribuía a darlle esplendor ao pazo⁴¹.

Xunto coa igrexa, o pazo elevábase por encima do resto dos edificios, marabillando as xentes, non só polo seu tamaño e monumentalidade senón tamén pola delicadeza das tallas dos elementos arquitectónicos, como fiestras, piares, columnas, elementos ornamentais e fermosos tapices que adornaban as súas salas, similares ás réplicas que hoxe adornan a torre de homenaxe do castelo de Vilalba.

Agás os muros exteriores, se xulgamos polos efectos dos incendios, na súa meirande parte debía ser de madeira, sobre todo os edificios complementarios. Por iso os reis ditan disposicións para evitar que os incendios se propaguen con tanta rapidez⁴², cousa que non sempre conseguiron, porque un dos problemas con que hoxe ten que loitar o historiador é precisamente a falta de documentos, moitas veces perdidos nos incendios como os que afectaron en varias ocasións ao pazo dos Andrade en Pontedeume, o mesmo que a documentación medieval da vila eumesa que comeza a fins do século XVI.

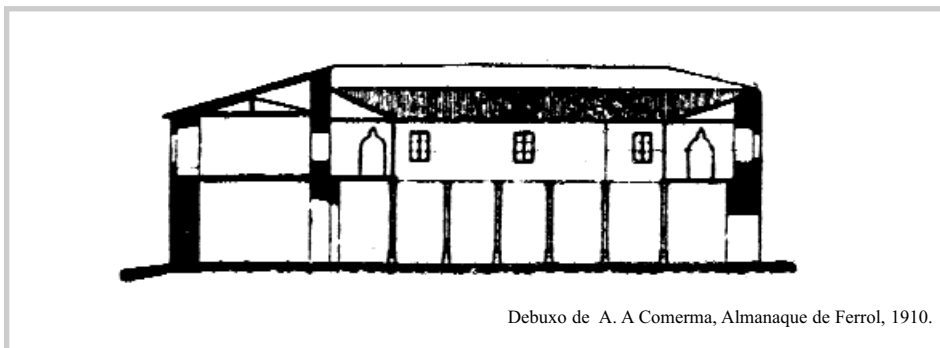
Pero ademais, os Andrade tiñan outros pazos. A vida dos señores da Idade Media, contrariamente ao que se pode pensar, era dunha permanente viaxe, tanto pola súa obriga de acompañar ao rei nas súas empresas como pola administración das súas dispersas posesións, así como polas obrigas profesionais como executor de tarefas que os monarcas lles asignaban.

Sabemos que o de Andrade tiña pazos en Betanzos así como en *San Vicenzo de Camouco*, onde Fernán Pérez o Boo asina un dos seus últimos documentos, o 1 de xullo de 1397, consistente na cesión ao convento de Sta. Catarina de Montefaro da freguesía de San Xiao de Mugar dos diante do notario Domingo Fernández⁴³. Esta pazo cítano al-gun-

41. VIEIRA DA SILVA, J. Custodio, "Paços Medievais dos séculos XIV e XV", en: *Propaganda y Poder*; pp. 123.

42. 1493, outubro, 14, Barcelona. Copia da real cédula dos RR. CC. ordenando que as casas da Coruña se fagan de "cal e canto" (de parede e ladrillo) e non de madeira (AMC, Cédulas reais, nº 55. Copia de reais cédulas, nº 320).

43. ARG, Fondo Vaamonde Lores, Colección "A", 4(6) nº 3

Debuxo de A. A Comerma, Almanaque de Ferrol, 1910.

Plano 1.- Detalle do adro interior do pazo de Andrade en Pontedeume(1905) no que perduran aínda elementos góticos malia as reiteradas reconstrucións

has testemuñas do preito T/F como un dos destruídos polos irmandiño: “...entre los cuales dize el testigo que derrocaron a Fernán Pérez d’Andrade, señor de la casa de Andrade, las fortalezas de Andrade e Villalba e Nario e los palacios de la Pontedeume y los palacios de san Viçenço...”⁴⁴. A segunda residencia dos Andrade desde moi cedo debeu estar na Coruña, onde o Boo foi alcalde e xustiza maior moitos anos e onde residían con frecuencia os señores de Andrade, como vemos nun documento de 1465: “...seyendo ajuntados en consistorio dentro das cassas do señor Fernando Pérez Dandrande i de os señores...”⁴⁵. Ademais dos pazos dos propios Andrade, dona María das Mariñas herda do seu pai Gómez Pérez *las casas nuevas de la cibdad de la Coruña que agora labramos*⁴⁶. Unha destas casas que os Andrade tiñan na Coruña, o conde don Fernando déixalla á súa dona Juana con carácter vitalicio: *Yten mando que (si) la dicha Condesa doña Juana Leyba quisiere beber en Galizia, mándole el uso e abitación de las mis casas grandes de la Coruña*⁴⁷, seguramente as mesmas que ocupaba a Real Audiencia, que don Fernando solicita, en 1540, que lle deixen libre⁴⁸.

Tamén herda dona María das Mariñas de seus pais o *pazo de Láncara*⁴⁹, hoxe coñecido como de Mariñán, e outro pazo que tiña na parroquia de Sta.María de Oleiros, aínda existente, chamado de Miraflores⁵⁰, para o que a raíña Isabel lle dá a Diego de Andrade

44. Pedro da Cancela, 70 anos, de Santiago de Franza. Ed. RODRÍGUEZ GONZÁLEZ, A., *Fortalezas*, I., p.103, pregunta 15, FF. 207/208.

45. Ed. GONZÁLEZ GARCÉS, M., *Historia de la Coruña*, , pp..518 e ss.

46. ARG, Fondo Vaamonde Lores, 4(1), nº 7, papel. Ed. C VAAMONDE LORES, *Gómez Pérez das Mariñas y sus descendientes*, A Coruña, 1917.

47. Testamento e codicilos de don Fernando de Andrade.

48. Unha real provisión, datada en Madrid, ordena ao gobernador e alcaldes maiores que desaloxen a casa porque don Fernando quería habitala (AXS, Cámara-memoriais, 247).

49. VAAMONDE LORES, César, *Gómez Pérez das Mariñas y sus descendientes*, A Coruña, 1917, p 37.

50. VAAMONDE LORES, César, *Gómez Pérez das Mariñas y sus descendientes*, A Coruña, 1917, p 39.

permiso para edificar unha torre en 1477⁵¹. Seguramente os Andrade tiveran algún outro pazo, por exemplo en Santiago, a onde viaxaba dona Francisca de Zúñiga, segundo testemuñas dos seus numerosos preitos dos que non temos referencias documentais pero dos que nos dan noticias os motivos heráldicos que, ás veces, atopamos asociados cos doutras casas como no pazo de Barallobre, seguramente neste caso dunha liñaxe secundaria emparentada cos Andrade.

En todo caso, os pazos, os orixinais da casa de Andrade e os herdados da casa das Mariñas, eran ademais da sede de administración dos respectivos dominios señoriais, un símbolo que pregoaba coa súa monumentalidade e riqueza ornamental a grandeza e o poderío desta liñaxe.

1.4 Castelos e fortalezas

O símbolo de poder por antonomasia dun cabaleiro era a posesión de castelos e/ou fortalezas, segundo fose o seu número, o seu tamaño e a posición estratéxica que dominan. Este tipo de edificacións tiña múltiples funcionalidades. Nun principio era a residencia do cabaleiro, como Vasco de Aponte afirma de Rui Freire de Andrade: “...*que tenía fortaleza por casa...*”⁵². En segundo lugar unha fortaleza ou un castelo era un lugar de refuxio para os habitantes do lugar en épocas en que outro nobre ou un exército inimigo invadía o territorio. En realidade esa é a orixe do poder e riqueza dos titulares das fortalezas; incluso algún autor asocia a orixe do feudalismo coas funcións que os casteleiros exercían de defensa do territorio, función que co tempo converten nunha fonte de ingresos polas contraprestacións que exixen á poboación circundante, moitas veces utilizando a violencia⁵³.

Pero a finais do século XIV, cando as ameazas externas se dilúen e os titulares dos castelos e fortalezas pasan a residir nas vilas deixando o seu control aos alcaides⁵⁴, a función fundamental dunha fortaleza pasa a ser o control do territorio, o lugar onde se manteñen encadeados ós que se resisten ao poder do señor, ou o lugar onde se refuxian os señores bandoleiros, ou *os golfiños* protexidos polos titulares das citadas edificacións. Cambia así a natureza da función orixinaria destes baluartes do poder señorial, convertidos agora en ameaza para a poboación circundante, como afirman os veciños de Pedroso *que les fisiera prender los cuerpos e levarlos presos al dicho castillo de Batan*, (Narahío) *eso por Rodrigo Esquiso, su castillero* (de Fernán Pérez o Boo)⁵⁵.

51. ADA, Sección Lemos, Andrade, C. 3103. Cit. VASCO DE APONTE, “Recuento...”, p. 157.

52. VASCO DE APONTE, “Recuento”, pp. 117/118.

53. Juan Flori, Caballeros y caballería en la Edad Media, p.67.

54. RODRÍGUEZ GONZÁLEZ, A., “Diversos aspectos das guerras na Galicia Medieval”, III e IV Semanas Galegas de Historia: *A Guerra en Galicia. O rural e urbano de Galicia.*, Santiago, 1996, pp. 70/71.

55. AHN, Carpeta 495, nº 21.

Os castelos e as fortalezas agora son máis que nunca un instrumento do poder señorial que ameaza os seus vasallos e pon respecto aos outros señores cos que ten contenciosos, sexan de tipo territorial, político ou militar, se non é que se dan os tres casos. Como exemplos, as xa citadas guerras e campañas de destrución entre Gómez Pérez das Mariñas, estreito aliado de Henrique IV en Galicia, e Fernán Pérez o Mozo no segundo terzo do século XV. No mesmo senso, o tamaño, a localización e a calidade da edificación aumentan o valor estratéxico de castelos e fortalezas e son o máis eficaz estandarte do poderío dunha liñaxe, outra forma de propagar a grandeza dunha familia nobre, onde o imaxinario e o real son, unha vez máis, parte do mesmo fenómeno.

Antes de se converter en grandes señores, os Andrade xa se lles coñecía como cabaleiros casteláns. Vímolo a propósito de Rui Freire de Andrade, pero hai un documento máis explícito referido á posesión dun castelo por parte dos Andrade, o que outorga a encomenda de Caaveiro a Pedro Fernández de Andrade, en 1382: *E outrosy por quanto esta comenda ja dita fuy sempre dos señores do castel dandrade*⁵⁶. O que quer dicir, segundo o prior do citado mosteiro, que os Andrade xa eran coñecidos desde tempos inmemoriais como señores de castelo.

A este castelo orixinal dos cabaleiros Andrade engadirá Fernán Pérez o Boo o de Naraío, cando o rei Pedro I lle concede a freguesía do mesmo nome en 1364⁵⁷, concesión renovada por Henrique II en 1371⁵⁸. Dous anos antes desta última data, en 1369, o Boo iniciou a construción dun novo castelo na parroquia de Nogueirosa, nos terreos da granxa do mesmo nome, do mosteiro de Sobrado. Este castelo debeu ser rematado antes de 1377, cando Henrique II lle concede a xurisdición sobre os terreos que o rodean, documento no que se supón xa construído⁵⁹. Finalmente en 1373, tamén Henrique II lle concede a mercé do castelo, vila e terra de Vilalba⁶⁰.

Así, en 1373, os Andrade son señores de tres vilas importantes, dúas dotadas con castelo urbano -Vilalba e Pontedeume- mais os dous castelos rochedos restantes, Nogueirosa e Naraío. A estes habería que engadir o antigo castelo, ou casa forte, de Andrade, hoxe desaparecido, en mans do irmán maior de Fernán o Boo, Juan Freire, que herda o fillo deste, Pedro Fernández, herdeiro tamén do Boo. Desta maneira, os Andrade son señores de cinco castelos antes de rematar o século XIV, o século da súa fortuna.

56. Ed. VAAMONDE LORES, C., *Ferrol y Puente deume*, Apéndice nº 5, pp. 75/76

57. ADA, Sección Lemos, Andrade. C. 343, nº 7.R.A.H, Col, Salazar, M -48, FF. 102- 103 v, copia autógrafa.//RAG, Fondo Martínez Salazar, caixa 106/21. Transcrición manuscrita. Agás a copia de Salazar y Castro os outros documentos, con erros evidentes, inclúen Pontedeume e Vilalba.

58. RAH; AH. Salazar, M -48, f 104 r -105 r, copia. Esta concesión non cita para nada a anterior de Pedro I.

59. RAH, Colección Salazar, M -48, f.92. Extracto.

60. RAH; A.H. Salazar, M -48, f. 77 r -78 v.

Se ben o tamaño destes castelos está moi lonxe dos clásicos castelos da Meseta, o poder que levaban consigo era considerábel, tanto polo número de escudeiros e peóns que eran necesarios para a súa garda e mantemento como pola rede de dependencias que xeraba e, sobre todo, o impacto sobre a poboación circundante que debía ser inmenso, un impacto emocional e real que actuaría de forma inmediata sobre os xeitos de comportarse das citadas xentes.

Pero, ademais, os Andrade eran titulares doutros castelo e fortalezas como a das Encrobas, que Fernán Pérez o Mozo recibe de Juan Becerra, do val da Veiga, como dote da súa filla María de Moscoso ao casar co de Andrade⁶¹. Tamén era titular, o Mozo, do castelo de Santa María de Ois, no concello de Coirós, segundo a testemuña de don Fernando de Andrade no preito Tabera-Fonseca: “*El Patriarca çercó a la Mota d’Ois, ques una fortaleza de Hernan Perez d’Andrade, que tenía entonçes un Pedro Fernández, su padre, hijo de Fernán Pérez, abuelo deste testigo...*”⁶². Por outra parte, varias testemuñas afirman que os irmandiños derrubaron a Diego de Andrade outro castelo cerca de Vilalba: “*... e ansimismo oyó dezir que la dicha hermandad derrocara muchas fortalezas en le dicho Reino de Galicia, hespeçialmente la fortaleza de Porras que hera de Diego d’Andrade...*”⁶³. Posuían ademais outras fortalezas; como a de Ambroa⁶⁴, a de Merín, que era dun Andrade menor, Rodrigo Díaz de Andrade; e a de Vilamourel, en Paderne, que era dun vasalo⁶⁵. Outras testemuñas aluden á fortaleza-pazo de Camouco, o que quer dicir que o pazo que antes citamos, como o de Pontedeume, era ao mesmo tempo fortaleza⁶⁶. Algunha das fortalezas atribuídas aos Andrade, como a de Porras, ademais doutras que non citamos como Motrín e Broço, derrubadas polos irmandiños e atribuídas por algunhas testemuñas a Diego de Andrade, eran de Gómez Pérez das Mariñas⁶⁷, que herdaría a dona de don Diego, a partir de 1474. Ademais, o gobernador Acuña ordena derrubar varias fortalezas de Diego de Andrade, Baldoña e Muntán, porque *se agrabiaban dello los vezinos de Betanços*⁶⁸. Aos castelos e fortalezas citados habería que engadir a de Burgo de Faro, de Juan Freire de Andrade, fillo dun Pedro Fernández de Andrade –irmán de Nuño

61. *Tumbo Vermello de Don Lope de Mendoza*, f. 79 v. Ed. A. Rodríguez González, p. 211

62. *Fortalezas*, I, p. 86., FF. 191 -1 93.

63. *Fortalezas*, I, pp. 307, pregunta 3, f. 1105. Gonzalo de Arçeu, veciño de Santiago, 70 anos; pp. 415/416, pregunta 3, f..340. Ruy Méndez, veciño de Betanzos, 70 anos, Betanzos, 15 –XII -1526. Testemuña de Betanzos (I, pp. 415/416, pregunta 3, f.340).

64. *Fortalezas*, I, pp. 415/416, pregunta 3, f..340.

65. *Fortalezas*, I, pp. 415/416, pregunta 3, f..340. Rui Méndez, veciño de Betanzos, 70 anos.

66. *Fortalezas*, I, pp. 436/437, pregunta 3, f..1377. Testemuña, Rodrigo Ares, veciño e morador de San Vicente de Vilachá.

67. *Fortalezas*. I, pp. 420/421, preguntas 3 f.. 1356. Juan Ares, zapateiro, veciño de Betanzos.

68. *Fortalezas*, I, p. 145, pregunta 29, f. 306. Alonso García de Parga; tamén Alonso Mosqueira, veciño de Santa María de Vigo (I, p.429, 430 e 431, preguntas 3, , f. 365) e Juan Ares, zapateiro, veciño de Betanzos, (I, pp. 420/421, preguntas 5,f. 1356)

o Mao- que fora incorporada ao señorío de Gómez Pérez das Mariñas e que herda Diego de Andrade.

En resumo catro castelos importantes a nivel galego, aos que habería que engadir os herdados de Gómez Pérez das Mariñas, e unha morea de torres fortaleza, seguramente moito máis abundantes das que acabamos de citar, que poden servir para facernos unha idea bastante clara, non só do poder dos señores de Pontedeume, senón, e sobre todo, da forma en como se controlaba o territorio e se imponía á poboación dependente un réxime baseado sobre todo na forza.

Os castelos e fortalezas eran a imaxe máis visíbel do poder do señor, un dos seus estandartes máis eficaces para ameazar calquera intento de resistencia e para pregoar o seu poder e a súa forza, unha estampa constantemente gravada día a día na memoria dos vasalos e xentes dependentes, incluso dos señores veciños. Se foron destruídos na época da Irmandade foi, na meirande parte dos casos, porque as ordes do rei obrigaron aos señores a entregalos, do contrario, a Irmandade no tería capacidade para tomar e derrocar tantos castelos en tan pouco tempo sen un aparato militar adecuado que os irmandiños non posuían, polo menos, na proporción necesaria para esta tarefa.

En todo caso, o poder que representan estes baluartes é moi real, pero o poder simbólico gravado nas mentes dos seus vasalos e servidores é moi superior, como unha muralla invisíbel que lles impide exercitar a súa liberdade.

2. A CAZA COMO EXPRESIÓN DA FUNCIÓN DEFENSORA DOS CABALEIROS

Desde os tempos das primeiras formulacións das teorías trifuncionais, ao estamento dos *bellatores* atribúese a función de protexer a sociedade cristiá mediante o uso das armas. Por iso, os distintos escanos da fidalguía correspondían aos distintos graos do grupo social dos guerreiros, dedicados de por vida á *milicia*, a vivir en habito de *cabaleiros*. Por iso a palabra *cabaleiro*, antes *miles*, é un tanto equívoca. Porque, ademais de definir un grupo dentro do estamento do guerreiros, cabaleiros son todos aqueles que seguen as regras da cabalería, dedicando a súa vida ao uso das armas. Por iso tamén, ao longo da Baixa Idade Media, nacen espectáculos relacionados coa cabalería, como os torneos, as xustas ou os xogos de táboas aos que tan afeccionada era dona Francisca de Zúñiga, a primeira muller do conde de Vilalba. Estes espectáculos nos que participaban moitos cabaleiros servían ao mesmo tempo, de actividade lúdica e de aprendizaxe a función primordial deste grupo na sociedade da época, a de guerrear.

Pero, ademais dos espectáculos citados, condenados pola Igrexa nas súas versións sangrentas, non era menos importante a caza, sen connotacións negativas desde a perspectiva relixiosa e, polo tanto, actividade e pasatempo destinado a perdurar durante séculos entre os costumes da nobreza.

2.1 Caza defensiva, de aprendizaxe militar e a caza lúdica.

En primeiro lugar, a caza era unha actividade defensiva, xa regulada por unha ordenanza da *Terra de Santiago*, de 1113⁶⁹, da *Terra de Cotobade*⁷⁰, ou o código da *Terra de Santiago*, dado por Afonso X en 1252⁷¹. Este sentido defensivo da caza aínda se mantña hai non moitos anos cando os cazadores pasaban polas casas para recibir a recompensa pola morte de depredadores, como lobos ou raposos, que ameazaban a a facenda das comunidades rurais.

Na Baixa Idade Media, entre 1300 e 1450, debido ao descenso das cavaduras e ao despoboamento de certos espazos causado polas grandes mortalidades do século XIV, aumentan as superficies dedicadas a bosque⁷² e conseguintemente o número de feras salvaxes, como lobos, osos, xabarís, amén das especies puramente cinexéticas, sendo frecuentes en Galicia ataques aos espazos habitados⁷³, o que aumenta o prestixio desta actividade.

En función do anterior, os cabaleiros, os que teñen na sociedade a función de *defender* a comunidade, necesariamente deben participar deste sentido da caza, sen que sexa, como estamos a ver, unha actividade exclusiva deste grupo social. En 1326, frei Berenguel de Landoira promulga as seguinte ordenanza para perseguilos lobos: *por ende non querendo y poer remedio, ordinamos et mandamos que enna friigesia que ouuer XV firgeses ou mays poucos, se non tomaren lobo ou loba ou camada delles, ...segundo que e costume des primeyro sabado de quaresma ata o dia de San Joham de Juyo, ou non fexerem o fogio, que pageun XVIII mrs*⁷⁴. A estas batidas de caza debían acudir nobres e plebeos. Pero, o distintivo dos nobres era a súa capacidade táctica e tecnolóxica para enfrontarse ás feras máis salvaxes, como o xabari. Era unha forma máis de amosar a súa

69. LÓPEZ FERREIRO, A., *Fueros municipales de Santiago y de su tierra*, Santiago, 1985, edición facsímil, (Madrid, 1975) p.160, e nota 10)

70. PORTELA, Ermelindo e PALLARES, María del Carmen, "Caza de los señores y caza de los campesinos", *De Galicia en la Edad Media, sociedad, espacio, poder*: T.2, Xunta, 1973, p.298.

71. *Ibidem*, p.298.

72. LE ROY LADURIE, Emmanuel, *Le paisans de Languedoc*, París, 1966, I, p. 149.// PORTELA, Ermelindo e PALLARES, Carmen, *Opus. cit.* p. 297.

73. PORTELA, Ermelindo e PALLARES, Carmen, *Ibidem*, pp. 297/298 e nota 6.

74. LÓPEZ FERREIRO, A., *Fueros municipales de Santiago y de su tierra*, Santiago, 1985, edición facsímil (Madrid, 1975), pp.338/339 e nota 10.

superioridade fronte aos plebeos, neste caso respectada, até que converteron os coutos en espazos reservados para o seu exclusivo uso e goce.

Na caza defensiva, se facemos caso á documentación arriba citada, predomina a caza contra o lobo, profundamente unida na tradición popular, incluso na mentalidade nobiliaria, á idea da ameaza, incluso do mal, sendo así que liñaxes como os Moscoso incluíron o lobo como motivo heráldico, como un distintivo que acreditaba a súa condición de cazadores deste animal⁷⁵. Pero tamén o oso e o xabaril foron obxecto deste tipo de caza como se reflicte nas organizacións comunais dos campesiños, documentadas no Sil a finais do reinado de Afonso IX⁷⁶, ou en Sobrado a finais do século XIII⁷⁷. O mesmo *Libro de la montería* de Afonso XI afirma que abundan o oso e o porco bravo no monte de San Estevan e Río de Palacios...es buen osso en todo tiempo, a veces hay puerco⁷⁸. Loxicamente, para a caza do oso e do xabaril precísanse unhas técnicas moito máis especializadas que os fan especialmente atractivos para a nobreza, de aquí que, andando a Idade Media, en moitos lugares estas especies se reserven para a caza dos privilexiados que usan mandas enormes de cánidos e aves especializadas, como o azor, o falcón ou o gabián, cuxas niñadas se protexen, ordenando *que non tomen açor, nin a falcon, nin a gavián yaciendo sobre huevos, nin faciendo su nido*⁷⁹.

Pero, ao mesmo tempo, a caza é unha actividade de aprendizaxe militar que deseguida se converterá nunha actividade lúdica para nobres e reis. Por iso, durante este período histórico a caza reviste unha importancia relevante para nobres e cabaleiros, reflectida na importante produción literaria que xera, como o *Libro de la Montería de Alfonso XI*⁸⁰ ou o *Miroir des deduis de la chasse* de Gaston Phoebus⁸¹, contemporáneo do Boo, por citar só algúns exemplos dos múltiples que circularon por Europa nesta época.

75. DE PAULA FERNÁNDEZ DE CÓRDOBA, Francisca, “ Sobre el lobo y su presencia en Galicia”, *Cuadernos de estudios Gallegos*, 54, 1963, pp. 92/93./ FRAGUAS, Antonio, “ El Lobo en la tierra de Cotobade”, *Boletín da comisión de monumentos de Ourense*, XV, 1446, pp. 132 -134./ TABOADA CHIVITE, Jesús, “ Montería y corridas de lobos en Galicia”, *Boletín Auriense*, 1971, pp. 191/192.

76. GONZÁLEZ, Julio , *Alfonso IX*, Madrid, 1944, II, p. 570.

77. PALLARES MÉNDEZ, María del Carmen, *El Monasterio de Sobrado. Un ejemplo de protagonismo monástico*, p 319/ PORTELA, Ermelindo e PALLARES, María del Carmen, *Op. cit.* T.2, p. 301 e nota 18.

78. PORTELA, Ermelindo e PALLARES, María del Carmen, “Caza de los señores y caza de los campesinos”, *De Galicia en la Edad Media, sociedad, espacio, poder*, T.2, 1973, p. 301.

79. LÓPEZ FERREIRO, A., *Fueros municipales de Santiago y de su tierra*, Santiago, 1985, edición facsimile, Madrid, 1975, pp.378 -380 e nota 28.

80. *Libro de la montería que mando escribir el muy alto y poderoso rey Alonso de Castilla y de León, ultimo deste nombre, acrecentado por Gonçalo Argote de Molina, en la imprenta de Andrés Pescionide Sevilla, 1340* (Ed. J. Gutierrez de la Vega, Madrid, 1877, 2 tomos. Biblioteca Universitaria de Santiago).

81. Gasten Phoebus era conde de Foix e vizconde de Bearn. (Gaston Phoebus, *Miroir des deduis de la chasse des bestes sauvages et des oyseaux de proye...* (1387). Edición de Eduardo Velázquez e tradución de Carmelo Andrea, 1980.

Todos os grandes nobres gustan de ser considerados grandes cazadores, como o conde de Trastámara e duque de Arjona, Fadrique Enríquez de Castro, de quen di Carrillo Huete que *Era el mayor monterero y cazador que obo en Castilla... avía de nómina mill y doscientos sabuesos, e doscientos alanos e lebreles, e avía veinte caçadores de neblis e gerifaltes e sacres e açores...*⁸²; ou como Pero Niño, ao que se presenta como modelo de cabaleiros en *El Victorial* onde se di que era moi valente nos torneos⁸³ e na caza, narrando algúns episodios nos que se resalta a valentía fronte animais como os xabaris⁸⁴.

2.2 Os Andrade como arquetipo de cabaleiros cazadores

Entre os Andrade, a caza parece que foi unha actividade importante recollida na abundante iconografía gravada nas obras emprendidas por Fernán Pérez de Andrade o Boo. Aínda que a abundancia de animais, sobre todo porcos bravos e osos, na iconografía deixada por este gran señor medieval requiriría un estudo especial, aquí imos só constatar os aspectos relacionados coa caza.

O primeiro señor de Pontedeume fixo retratarse como un gran cazador no seu monumento funerario, situado orixinarimente na ábsida da igrexa de San Francisco de Betanzos, xunto ao da súa primeira dona, Sancha Rodríguez, case totalmente desaparecido. A caixa funeraria ou cenotafio, adornada nos seus dous lados maiores por escenas de caza tremendamente naturalistas, descansa sobre un oso e un xabarl, mentres que a lauda, ademais da figura do cabaleiro, contén sete cánidos de distinto tamaño que acompañan a estatua do cazador, dous deles sostendo os seus pés. Pero non rematan aquí as ilustracións de tema cinexético; nos lados norte e sur da ábsida, onde un día estiveron os situados os cenotafios, complétanse, en dous frisos, os do cenotafio xa citado, con novas escenas de caza. Nesta representación podemos ver aves especializadas na caza, cánidos de diferentes tamaños, peóns, cabaleiros armados -algún deles ferido- e até trebellos de caza. Completan a escenografía dous escudos sostendo un can lebreiro, o da esquerda (norte), e un xabarl o da dereita (sur), animal este que se pode ver noutros lugares da igrexa. Abundando no anterior, oso e xabarl adornan tamén a cornixa exterior do templo de San Francisco, como noutras moitas igrexas en Betanzos, Cines, Ouro, Bergondo, etc.

Pero ademais, o oso e o xabarl figuraban noutras obras emprendidas polo señor de Andrade, como as pontes de Pontedeume, Ferreira, a ponte do Porco en Miño, a de Sigüeiro, a de Xuvia, etc. Incluso o escudo, hoxe da vila de Pontedeume, que se conserva nos muros interiores do concello -que dadas as súas características, parece ser o primitivo escudo de Fernán Pérez, o Boo- contén sobre tres arcos alusivos á ponte un oso e

82. CARRILLO DE HUETE, *Crónica del Halconero de Juan II*, cap. XXXIV, p. 57.

83. GUTIÉRREZ DÍEZ DE GAMES, *El Victorial. Crónica de don Pedro Niño, conde de Buelna*. cap. XXX, p. 86.

84. GUTIÉRREZ DÍEZ DE GAMES, *El Victorial. Crónica de don Pedro Niño, conde de Buelna*. cap. XXIV, p. 75.

un xabaryl que sosteñen un castelo. En fin, toda unha simboloxía que habería que estudar con máis profundidade pero que, en principio, retrata o primeiro señor de Pontedeume como un gran amante da caza, como bo cabaleiro, do que sempre se prezou.

Porque a caza, ademais de defender a comunidade das feras, educa o corpo e a alma, como xa dicían as *Partidas*⁸⁵ e insistían os tratados de caza: *en primeiro lugar, o que caza escapa dos sete pecados mortais; en segundo lugar aprende a cabalgar con maior pracer, máis ousadía e desenvoltura e coñece mellor o campo e toda clase de lugares...porque o home que no se ocupa nada máis que de permanecer onde está, fomenta o orgullo, a avaricia, a ira, a preguiza e a gula, a luxuria e a envexa, porque o maxín do home tende máis ao mal que ao ben por culpa dos tres inimigos: O diaño, o mundo e a carne*⁸⁶.

En fin, como vemos, ademais de describir as técnicas, os instrumentos e os lugares de caza, os tratados sobre este tema engaden toda unha filosofía terapéutica que relaciona a loita contra as feras coa loita contra o pecado e contra o mesmo diaño. Esta conexión aparece claramente expresada na iconografía do sepulcro de Fernán Pérez na igrexa do antigo convento dos franciscanos: a vitoria sobre a besta é un símbolo da posición social do nobre, como vencedor do pecado que deus premia co paraíso, despois do xuízo final, representado na ábsida da igrexa, fronte aos sepulcros de Fernán Pérez de Andrade e dona Sancha Rodríguez, a súa dona. Por iso as escenas de montería gravadas no sepulcro deben entenderse como unha dobre mensaxe: por unha banda presentar diante do xuízo final credenciais de bo cabaleiro e, pola outra, deixar constancia diante dos homes das súas fazañas, divulgando así o prestixio propio e a súa liñaxe, que engade á súa *honra* a súa sona de gran cazador.

Sobre os sucesores de Fernán Pérez no señorío dos seus *estados*, non temos moitas noticias, pero é evidente a continuidade da práctica da caza por parte dos señores Andrade. O sepulcro de Nuño Freire en Monfero ten un can lebreiro aos seus pés, o que amosa continuidade nas practicas cinexéticas. A mesma tradición, en forma de lenda, recolle unha pasaxe na que nunha destas cacerías a filla de don Nuño, Laura, foi salvada dun xabaryl por un cabaleiro namorado, fronte á covardía do seu prometido, o conde de Roade⁸⁷.

85. *E por ende, los antiguos tuieron que conuiene esto mucho a los reyes mas que a otros omes: e esto por tres razones. La primera por alongar su vida e salud e acrescentar su entendimiento, redrar de si los cuidados e los pesares, que son cosas que embargan mucho el seso...La segunda porque la caça es arte e sobiduria de gurrear e de vencer, de los que deuen los Reyes ser mucho sabidores. La tercera porque mas abundantamente la pueden mantener los Reyes que los otros omes. Pero, con todo esto, non deuen y meter tanta costa porque nengüen en lo que han cumplir...* (Partidas, 2, 20, 5).

86. PHOEBUS, Gaston, *Miroir des deduz de la chasse, 1387*. Edición de Eduardo Velázquez e tradución de Carmen Andreu, 1980.

87. DE PAULA MELLADO, Francisco, *Recuerdos de un viaje por Galicia en 1850*, PP. 36 e SS.

No mesmo senso, sabemos que Diego de Andrade era un gran amante da caza por dous preitos iniciados contra el: un por Absolón Siciliano e outro polo tamén comerciante de Betanzos, Vasco de Valernio, porque o de Andrade non lle devolvera tres azores e un can lebreiro que estes trouxeran de Irlanda e que tiña no seu poder a título de *préstamo*. Os citados preitos, ademais de asegurarnos a continuidade desta práctica por parte dos citados señores, tamén nos instrúe no valor destes animais que o demandante sitúa en 100.000 marabedís de ouro⁸⁸.

Aínda na época de don Fernando, as terras dos Andrade tiñan sona de ser ricas en animais de caza maior, como os porcos bravos, cervos e veados. Neste senso, en 1520 Carlos I ordénalle ao conde don Fernando que poña gardas nos coutos para preservar a caza: *E porque mi merced e voluntad es que se veden e guarden los venados e çieruos e toda venaçion que en ella ay; por ende vos ruego y ecargo que hagays poner e pongays guardas en la vuestra tierra e dos leguas al derredor, para que ninguno pueda ballestar, ni cazar ni matar venados ni puercos ni ninguna venaçion...*⁸⁹. A noticia fálanos de que as cacerías organizadas polos señores de Pontedeume acadaban gran sona, incluso entre os membros da alta nobreza e da mesma corte imperial.

3. O MÁIS ALÁ, OS RITOS E PANTEÓNS FUNERARIOS

Xa se ten explicado neste traballo que a orixe da cabalería está intimamente relacionada coas teorías da trifuncionalidade, segundo as que os cabaleiros cumprían unha parte do plan de Deus para a sociedade cristiá. Polo tanto é evidente que os cabaleiros deben ser ante todo bos cristiáns. Segundo as *Partidas*, o día da investidura, ademais de lavar o corpo e vestirse coas mellores roupas, *ha de fazer otro tanto con el alma lleuandolo a la iglesia en q ha de recibir trabajo elevando, e pidiendo merced a Dios, que le perdone sus pecados, e que le guie...En quanto esta oración fziere, ha menester estar de ynojos fincados, e todo lo al en pie: mientras lo pudiere sufrir. Ca la vigilia de los caballeros, non fue establecida para juegos, ni para otras cosas, sino para rogar a Dios...q los guardee q los enderesce...*⁹⁰. No senso anterior, algo máis tarde, o infante don Juan Manuel chegou a comparar a investidura de cabalería coa función sacramental *-Et otrosi porque desta orden e deste estado los reyes et los grandes sennores, et este estado non pueden aver ninguno de por si, sy otro non gelo da, e por esto es commo manera de sacramento...*⁹¹-, amosando así a unión entre a cabalería e as crenzas.

88. AXS, rxs, VII -1489, f. 240 (Cit. F. VALES VILLAMARÍN, *Un temible enemigo de Betanzos, Diego de Andrade*, B.R.A.G. 29/30 - A Coruña, 1970 - p.319).

89. ADA, Sección Lemos, Andrade, C. 4 -5. Ver rexesto e anexo documental.

90. *Partidas*, 2, 21 14.

91. Don Juan Manuel, *Libro del Caballero y del escudero*, cap. XVIII, p. 257.

Como señores e cabaleiros, os nobres medievais amosan tamén a súa condición de privilexiados amosándose próximos a Deus e aos seus representantes na terra, os clérigos, procurando ao longo da súa vida realizar xenerosas doazóns para garantirse un bo posto no paraíso celestial que a Igrexa pregoa pero tamén para amosar diante dos seus súbditos a súa proximidade a Deus, como argumento clave dos seus privilexios e do seu poder. Por outra parte, moitos nobres, despois de actos contrarios ás convencións relixiosas entre os que se inclúen con frecuencia latrocinios contra as igrexas, manifestan arrepentimentos aparentemente sinxelos. Vémolo nunha doazón a Caaveiro en 1224 de Pedro Bermúdez de Andrade na que reconece ter cometido faltas graves contra o citado mosteiro: “*ut habeamus partem in omni bono quod fuerit in hoc monasterio usque in finem, et pro intravi ibn ipsum monastrium per forciam et feci ibi multa mala...*”⁹². Esa é a tónica xeral incluso en cabaleiros e señores con coñecida sonda de violentos.

Por iso, tanto os obxectos das doazóns nobiliarias como os lugares nos que colocan os seus cenotafios teñen unha dobre lectura. Pola propia natureza do tema, o imaxinario e o real están neste caso intimamente unidos, xa que por unha parte as súas manifestacións teñen relevancia social e por outra implican uns compoñentes eminentemente imaxinarios como son a fe e as crenzas.

3.1 O rituais e a importancia social dos panteóns funerarios

O lugar e forma do enterramento foi outra das preocupacións da aristocracia desde os tempos dos Traba, que converteron o mosteiro de Xuvia no seu panteón familiar. Por outra parte, dicíamos no primeiro capítulo deste traballo que a existencia dun panteón familiar era un dos primeiros elementos da identificación dunha familia aristocrática, fenómeno que as pequenas estirpes de cabaleiros trataban de imitar. Neste senso, debemos lembrar que o 30 de xaneiro de 1177 o prior de Caaveiro e o abade de Bergondo comprométese a dar solemne funeral aos descendentes de don Fortunio, ao que identificamos como o proxenitor do primeiro *miles* que leva o antropónimo de Andrade⁹³. Neste senso, varios Andrade fanse enterrar en Caaveiro, que se converteu por algún tempo no seu panteón familiar, como o xa citado Pedro Bermúdez de Andrade: “*...et concedo corpus meum ad ipsum monasterium ad sepeliendum...*”⁹⁴. O proceder de Pedro Bermúdez era habitual entre a nobreza até o século XIV, facéndose enterrar na súa inmensa maioría nos centros monásticos tradicionais: bieitos, cistercienses e de cóengos regulares, máis que nas igrexas rexentadas polo clero secular.

92. AHN, Tumbo de Caaveiro, doc. n° 52, ff. 23 -24.

93. FERNÁNDEZ DE VIANA, J. I. e GONZÁLEZ BALASCH, T., “Pergamiños soltos do mosteiro de Caaveiro”, doc. 2.

94. AHN, Tumbo de Caaveiro, doc. n° 52, FF. 23 -24.

A fundación das novas ordes mendicantes, dominicanos e franciscanos, que practican a pobreza e rexeitan a opulencia das ordes tradicionais, vai modificar as preferencias da nobreza, deixando de enterrarse preferentemente nas igrexas dos freires bieitos, cistercienses e outros lugares tradicionais de culto, para facerse enterrar en conventos dos dominicanos ou franciscanos⁹⁵. O nacemento destas novas ordes, que practican a pobreza e o rigor monacal, coincide cunha época na que o debate sobre a pobreza da Igrexa ocasiona grandes convulsións sociais que leva aos poderosos do momento a identificalas como as máis fiábeis á hora de encomendarlles a garda dos seus corpos e a salvacións das súas almas.

Así, vemos a Fernán Pérez de Andrade o Boo amosando a preocupación por este tema cando insiste que as misas encargadas ao mosteiro de Monfero pola súa alma sexan impartidas por *dos mays onestos monges q y ouver et de millor vida q achar enno dito moesteyro*⁹⁶, o que implica unha implícita desconfianza na honestidade e rigor relixioso de moitos dos que adoptan as regras monásticas. Po iso, non debe estrañarnos que os Andrade do século XIV opten por ordenar a súa sepultura en conventos das ordes mendicantes.

Rui Freire de Andrade, en presenza do prior de Caaveiro, García Fernández, que exerce de testemuña do seu testamento, non só ordena ser enterrado en Santo Domingo, senón que fai os seus testamentarios, xunto a seu fillo maior, Juan, a dous monxes dominicos do convento da Coruña: *Et fes seus conpridores seu fillo Johan Freyre Dandrade, e frey Gonçaluo Rodrigues doutor do dito moesteyro de San Domingo, et Frey Gonçaluo Sanches, prior do dito moesteyro cada hû deles en todo*⁹⁷. Este será o camiño que escollerá Fernán Pérez o Boo, facéndose enterrar na capela maior da igrexa de San Francisco de Betanzos, levantada por el, rexeitando Monfero, do que fora encomendeiro, ao que non obstante encarga misas, como vimos.

Non coñecemos todas as disposicións testamentarias sobre a ordenación dos seus funerais por parte de Fernán Pérez o Boo máis alá das sete cláusulas que conservamos, publicadas por partes en lugares diferentes, referidas todas elas a mandas piadosas, á ratificación de mandas xa feitas e a desembargos de bens ilegalmente ocupados⁹⁸. Por unha

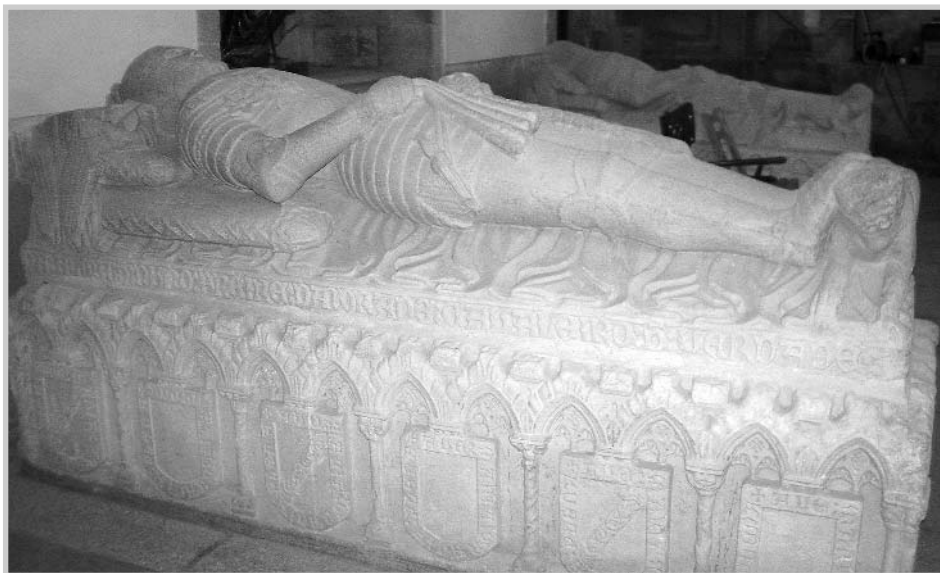
95. M. Pallares Méndez e. Portela Silva afirman que o número de soterramentos nos mosteiros cistercienses diminúe ao longo do século XIV, a medida que aumentan os enterramentos dos nobres en conventos franciscanos e dominicanos (*Muerte y sociedad en la Galicia Medieval*, . SS XIII-XIV, Universidade de Santiago, 1988, p. 28.)

96. RAG, Fondo Murguía, p -1/149, pergamiño.

97. RAG, Fondo Murguía, p -1/149, pergamiño, Traslado cláusulas. A.H.N, Clero, Caaveiro, 492 -7.

98. Trátase de bens dos mosteiros de Pedroso, *San Martiño de Xubia, de San Johan de Caaveiro, Santa María de Monfero, Santa María de Meyra, de Santa María de Sobrado, de Santa María de Belbís, do mosteiro de Dorméa e de Santa María de Bergondo* (RAG, Fondo Martínez Salazar. P -2/15. Pergamiño e transcripción en papel. Ed. parcial de Antonio de la Iglesia, El Idioma gallego, II, A Coruña, p. 58, ou en: "Santa Catalina de Montefaro", *Galicia, Revista Universal de este Reino*, Vol. IV, ano V, 1864 - A.M.C -).

destas cláusulas é precisamente pola que ordena ser enterrado en San Francisco: *It. Mando enterrar meu corpo ena Ygllia de Sn Francisco de Betanzos dentro ena capela maior da dita Ygllia que eu fiz facer: et amndo que ponan y enterren minas carnes de baix do moimento que y esta fayto a caron da terra, sen algua outra Ataude*⁹⁹.

Sepulcro de Nuño Freire o Mao, en Monfero

A cláusula testamentaria que vimos de transcribir alude directamente ao cambio de estado ao que aludíamos máis arriba, dentro dunha concepción plenamente medieval, totalmente impregnada de ascetismo, que non veremos nas disposicións deste tipo, do conde don Fernando. O cabaleiro dispón que o tránsito a outra vida, a outro estado, debe afrontalo desprendéndose de todo elemento terreal, de toda equipaxe, espido, como veu ao mundo. Por ese desprendemento de todo valor mundano, entrega o seu patrimonio e señorío ao seu sobriño Pedro Fernández coa obriga de cumprir as mandas testamentarias coas que o Boo intenta aliviar o peso da súa conciencia. Desta maneira, libre de todo peso terreal, está preparado para afrontar o tránsito ao novo estado.

No senso anterior, para asegurarse o cumprimento das mandas, como a que realiza o 1 de xullo de 1397, da freguesía de San Xiao de Mugarbos ao convento de Santa Catarina de Montefaro, como medida de precaución, obriga a asinar o documento a un dos seus herdeiros, Nuño Freire o Mao¹⁰⁰.

99. VALES VILLAMARÍN, F., “El sepulcro de Andrade, o Boo”, A.B., número 2, ano 1949, p. 93.

100. ARG, Fondo Vaamonde Lores, 4(6), nº 3. Pergamiño.

Non coñecemos moito máis do seu testamento pero, como en outros documentos deste tipo e desta época, seguramente ordenaría dar de comer a uns centos de pobres o día do seu funeral así como repartir roupa e moedas a pobres e domésticos da súa casa, como era habitual. Xa o facía a comezos do século XIII Guillermo o Mariscal, modelo de cabaleiros europeos da súa época e de toda a Baixa Idade Media. Guillermo reparte todo o que ten entre pobres, institucións relixiosas e herdeiros para afrontar o tránsito ao máis alá, libre de todo peso carnal¹⁰¹, lamentándose da miserábel morte do rei Henrique que faleceu só e sen patacón que repartir entre os pobres á hora do seu pasamento. Pero fai máis o Mariscal, ordena que unha vez falecido sexa vestido co hábito dos templarios, orde na que había tempo esperaba ingresar e á que tiña prometido os seus desposxos.

Esta actitude é congruente e é a que vemos en Pedro de Castro, o da Guerra, que manda no seu testamento ser enterrado en Sobrado, e que *desque chegaren connigo a porta primeira desse moesteiro, (Sobrado) ante que entren connigo dentro, que me vistan o habito e panos do mais pobre frade professo que ouver en esse moesteiro e me poñan vestido en essos panos enno leyto en que leuan os frades professos*¹⁰². Isto, é que diante do tránsito a outro estado de vida, Pedro de Castro, un *rico home*, opta polo cambio de estado de señor e cabaleiro laico a humilde frade, neste caso da orde cisterciense, desprendéndose de toda ostentación humana, deixando establecido, como fará medio século máis tarde Fernán Pérez de Andrade, *que deiten meu corpo a caron da terra, sen outro ataúde e pona sobre llo meu corpo un moymento de pedra labrado en que esta este miña figura con mina armas*, o que parece probar que era un costume moi observado entre a nobreza que, loxicamente, Fernán Pérez o Boo continúa e que poucas veces respectaban os seus herdeiros. No caso do Boo, é evidente que ordenou enterrarse co hábito franciscano como nolo indica o feito de que a figura do xacente do seu monumento funerario luza na man dereita o bordón dos franciscanos así como os hábitos dos anxos que sosteñen nun dos lados menores do sarcófago, o escudo dos Andrade.

Por outra parte, a relación do primeiro señor de Andrade cos franciscanos parece máis ben unha obsesión, xa que funda cando menos dous conventos desta orde, o de Santa Catarina de Montefaro, o mosteiro franciscano de Betanzos, e levanta a igrexa conventual de Ferrol, o que nos fala de que a decisión de cambiar o estado de cabaleiro polo hábito franciscano estaba tomada de moito antes. Segundo os desexos do Boo, o seu corpo debería enterrarse debaixo do seu monumento funerario¹⁰³, rematado dez anos antes do

101. DUBY, G., *Guillermo el Mariscal*, Madrid, 1988, pp. 20/21.

102. A.M.C., Fondo Martínez Salazar, Caixa IV, Copia en papel dun traslado de varias cláusulas relativas a doazóns ao mosteiro de Sobrado onde manda enterrarse. As cláusulas responden ao primeiro testamento de 1337 que ordena se respecten no segundo testamento de 1340. (AHN, Clero, Sobrado, carpeta 547, nº 17. Cit.A. LÓPEZ FERREIRO, *Historia*, VI, p. 117, nota 1 e 123 nota 2).

103. Non parece ser así porque, cando modernamente se abriu o sarcófago por mor dunhas obras, dentro había un esqueleto dun varón (A. Erias Martínez, "Xente da Baixa Idade Media", A.B., número 14, p 190). Tampouco parece que lle fixeron

seu pasamento, xa que así o afirma a inscrición funeraria do sarcófago: *Aquí Jaz Fernan / Perez D'Andrade, Caua / leiro que fezo este moesteiro, anno do Nas(ç)emento / do noso sen-/ nor Ihesu Christo de Mil (e) T(trezentos) et oitenta(et) sete, anos*¹⁰⁴. Non hai dúbida entón de que todo o conxunto responde á vontade de Fernán Pérez o Boo.

Pero hai outro aspecto que merece ser resaltado. Como dicía o testamento de Pedro de Castro, no monumento, que insistimos debía estar colocado sobre a súa tumba, debían constar *a miña figura coas miñas armas*, o que lle dá unha dimensión diferente da até aquí estudada: a dimensión social. O monumento funerario é un acto de afirmación da estirpe e do finado, no contexto dun crecente individualismo; da súa persoa poñendo en letras grandes o seu nome e a súa efixie, vestida de cabaleiro, o xacente, rodeado dos símbolos heráldicos da súa casa e dos seus propios. Todo isto quere dicir que a construción dun monumento funerario ten un sentido, sobre todo de propaganda, porque -como dixemos- os titulares dos citados monumentos mandan enterrarse no chan, polo que o monumento non ten relación cos aspectos relixiosos senón con cuestións de carácter político e social; isto é, amosar diante das xentes a grandeza do personaxe e da súa familia así como a súa sacralidade ao ser soterrado nun lugar preferente da igrexa.

Para Fernán Pérez de Andrade, ademais supón culminación do seu percorrido ascensional, do seu particular *cursum honorum*, xa que a súa persoa e a súa liñaxe a partir de agora serán lembrados para sempre no seu templo ou por medio do seu monumento.

É evidente, polo tanto, que a construción dun monumento funerario e/ou relixioso non era unha decisión gratuíta; supoñía unha creación previa, un programa determinado e unhas ideas que expresadas de forma explícita supoñían unha forma da autoridade, algo similar ao que fan os reis e grandes dignitarios que expoñen mediante os monumentos funerarios a súa dobre condición de homes mortais e gobernantes nomeados por Deus¹⁰⁵. No caso de Fernán Pérez de Andrade, a imitación das tumbas reais portuguesas, que debeu coñecer ben, tivo unha influencia determinante¹⁰⁶.

caso a Pedro de Castro porque, segundo López Ferreiro, cando se recoñeceu a súa sepultura no século XIX, atopouse: *además de sus restos mortales, se hallaron algunos trozos de seda, un broche de oro y unas espuelas también de oro, que quizás serían de las cogidas al rey de Marruecos Abul-Hassan en la batalla del Salado*. (LÓPEZ FERREIRO, A. , *Historia*, VI, p. 123, nota 2).

104. Tomamos a transcripción de F. Vales Villamarín, “El sepulcro de Andrade, O Boo”, A. B, número 2, 1949, p. 101.

105. BARRAL I ALTET, Xavier, “Propaganda eclesiástica y poder feudal”, en: *Propaganda y Poder*: Lisboa, decembro de 2001 (Congreso Peninsular de Historia de Arte, Lisboa, 5 -8 de maio de 1999), p. 95. Cit. MATTOSO, J., “O poder e a morte”, *Anuario de estudios Medievais*, 25/2(1995), p. 402. NIETO SORIA, J. M., “Propaganda política y poder en la Castilla Trastámara: una perspectiva de análisis”, *Anuario de Estudios Medievais*, 25/2(1995), p. 489.

106. NÚÑEZ RODRÍGUEZ, Manuel, “El sepulcro de Fernán Pérez de Andrade en San Francisco de Betanzos, como expresión de una individualidade y una época”; separata da *Revista Brácaro Augusta*, Vol. XXXV, fascículo 79, Braga, 1981. “Religio regis y culto al poder” en: *Propaganda y Poder*: Lisboa, decembro de 2001 (Congreso Peninsular de Historia de Arte, Lisboa, 5 -8 de Maio de 1999), pp. 91 -113.

A concepción do monumento funerario como unha forma de expresión de poder, como unha arte de propaganda, parece reforzarse polo feito de que nalgunha ocasión, como aconteceu coa tumba, hoxe desaparecida, de Pedro Fernández de Andrade V, en Monfero, aparecera baleira cando a abriron en 1606: *Aquí jaçe Pedro Fernandez de Andrade, fillo deste Nuno Freire de Andrade. Este sepulcro abrio año de mill seiscientos y sseis el muy reverendo padre, Fray Atanasio Velásquez... Y por allarle vacío y sin huessos, ni señal de auer sido sepultado enel persona vmana, se quito de con el de ssu lugar que es en la capilla Mayor*¹⁰⁷. Non insistiremos no tema porque, seguramente, este Pedro, o mesmo que o seu homónimo avó, non foron realmente soterrados en Monfero, malia a inscrición e sepulcro que o documento citado máis arriba afirma existir no dito mosteiro, a principios do século XVII. Neste senso, xa aludimos que a lápida aparecida no adro da igrexa de Santo Estevo de Perlío coa inscrición:

(P)DRO: FERNANDEZ:DANDRADE:SEÑOR:DA CASA:SEÑOR DA CASA DAN-
DRADE: FINO(U): ANO: MIL CC..., parece abrir un indicio de que el ou o seu avó, tamén Pedro Fernández, estiveran enterrados nese lugar, posibelmente o mesmo que lle pasou ao seu neto que non sabemos onde está; isto parece indicar que o monumento de Monfero de Pedro Fernández V, hoxe inexistente, o mesmo que os do Mozo e Diego, foran labrados para completar o panteón familiar naquel mosteiro, non para recibir o corpo dos respectivos defuntos.

Nuño Freire, ao contrario que os seus antecesoros, quixo ser enterrado en Monfero, onde mandou labrar para el unha fermosa tumba, hoxe situada no altar maior da igrexa. A tumba ten certos paralelismo coa do Boo, cun cánido sostendo os seus pés, anxos turiferarios lendo aos lados da cabeceira, espada na man esquerda e, na dereita, o cordón que sostén ou puñal da misericordia e unha longa lenda:

O.J.H.S.AUEDE:PIEADADE:DA:ALMA:DE:NUNO:FREIRE:DANDRADE:DO:OS:CO
NSELLO:DEL:REY:QUESE:FINOUY:ANO::DE:MIL: CCCC XXXI:ANOS¹⁰⁸.

Tamén están na igrexa de Monfero, encaixadas no chan do brazo sur do transepto, as efixies que deberían cubrir as tumbas de Fernán Pérez o Mozo e de seu fillo Diego, con inscricións na propia tampa, moi simples, en letra moderna, o que é indicativo de que foron labradas nunha época moi posterior ao seu pasamento, como se indica no testamento de don Fernando: *“Yten digo que por quanto mi señor padre Diego de Andrade, que esté en gloria, mandó fazer en el monasterio de Monfero una sepultura para sy y otra para su padre, y por na aver aparejado donde se pudiese azer, no se hizo, mando que syno estobiere hecha antes de mi falesçimiento, que mis conplidores la agan de las piedras que yo hize traer para las sepulturas...”*.

107. AHN, Códices, L 259, folio 26 r. Memoria das persoas que están enterradas neste mosteiro e na capela da Nosa Señora da Cela.

108. A lectura ten algunha diferenzas coa de Antonio de la Iglesia (*El Idioma Gallego*, A Coruña, 1886, .II, p. 40).

Por outra parte, tampouco sabemos a causa pola que os sucesores de Fernán Pérez o Boo non seguiron a súa tendencia de se facer enterrar nun convento de mendicantes. Seguramente tivo algo que ver as difíciles relacións entre estes Andrade e Betanzos, pero tamén se podería tratar dunha máis estreita relación con Monfero; o certo é que cando menos formalmente, durante o século XV Monfero constitúe o lugar preferente do seu enterramento, foran ou non cumpridos os seus desexos neste senso.

O último representante da casa dos Andrade, o conde don Fernando, o único Andrade titulado, en moitos aspectos, acada se cabe, maior importancia social e política que seu antecesor, o Boo, pero con máis medios dos que contaba o fundador da casa. Hai unha coincidencia máis entre Fernán Pérez o Boo e Fernando de Andrade: a tendencia a personalizar os asuntos relativos ao tránsito á outra vida, ao Mais Alá. En primeiro lugar, escolle o lugar onde debe ser enterrado, rompendo coa tradición dos seus maiores de se facer enterrar en Monfero, establecendo así mesmo os rituais fúnebres: “*Yten mando que los secrefijos devinos se celebren en la dicha Capilla Mayor en donde yo fuere sepultado en esta manera...*”. Neste caso, trátase dunha igrexa do clero secular que el mesmo mandou levantar dentro da vila, que é capital dos seus *estados*, marcando distancias cos seus inmediatos antecesores. Polo tanto, como o Boo, constrúe o seu propio mausoleo marcando as novas tendencias funerarias, rexeitando o convento dos agostiños que tamén el mandara fundar.

En realidade, neste aspecto, don Fernando o que fai e seguir a tradición medieval amosándose como un personaxe ecléctico, do seu tempo, pero fortemente unido a tempos pasados. Cláusulas similares atopámolas no testamento de Pedro de Castro¹⁰⁹ ou no de Gómez Pérez das Mariñas, o seu antepasado¹¹⁰, que sen dúbida tamén figuraron nos testamentos dos seus predecesores na titularidade dos estados da casa de Andrade que hoxe non conservamos.

Pero, malia todos os esforzos por alixeirar a súa alma de equipaxe mundano, non o fai así co seu corpo, ao que dixemos que ordena soterrar na capela maior da igrexa de Pontedeume, diante do altar pero rodeado de todos aqueles símbolos que representan os grandes momentos da súa vida, servindo ao emperador, ao papa e ao rei de España. Pero, ao afán de exaltación individualista que amosa o seu sarcófago e os símbolos dos que manda ser acompañado engade o conde de Vilalba un motivo máis: o afán paradigmático e moralizante *para que mis susçesores sepan y trabaxen de ser tales*¹¹¹; isto é, a exaltación da súa liñaxe a través da súa grandeza, como estímulo para os seus sucesores e herdeiros.

109. AHN, Clero, Sobrado, carpeta 547, nº 17.

110. *Iten mando que den de comer el dya de my enterramiento a treynta pobres en remembrança de los treynta dineros por que nuestro señor Jesucristo fue vendido.* (ARG, Fondo Vaamonde Lores, 4(1) Nº 7, Testamento de Gómez Pérez das Mariñas diante do notario Diego de Sotos. Ed. VAAMONDE LORES, C., *Gómez Perez das Mariñas y sus descendientes*, p. 22).

111. Testamento de don Fernando.

Nestes aspectos, afástase xa da tradición medieval que se amosaba nos sepulcros do Boo, ou do seu sucesor Nuño o Mao, pero non tanto na forma como no fondo. Os relevos que adornan a tumba de Fernán Pérez o Boo, en San Francisco de Betanzos, que desenvolven o tema dunha cacería, só poden ter unha interpretación relixiosa se o vemos de forma alegórica, polo que, falando estritamente, desenvolverían un tema costumista. O que cambia é a falta de sentido ascético, substituído polo afán de ostentación do ego, persoal e da liñaxe que transcende o seu contido relixioso e puramente funerario.

En consecuencia, vemos unha preocupación evidente polo Máis Alá por parte dos Andrade. Esa preocupación parece debilitarse ao longo do século XV, incluso non aparece en don Fernando até finais da súa vida. Pero tamén é evidente que a preocupación de perpetuarse a través de monumentos funerarios, individualizados, pero sempre con alusións á liñaxe, adquire un gran relevo. Incluso nos casos citados de Pedro Fernández V, Fernán Pérez o Mozo e o seu fillo Diego, desprovistos de fins funerarios, xa que, en todo caso, se foron enterrados nos seus sarcófagos, fórono moitas décadas máis tarde do seu pasamento. Iso quere dicir que moitos dos rituais sobre a morte tiñan máis de manifestación simbólica do poder do individuo e da liñaxe que doutra cousa. O poder do imaxinario amosa aquí toda a súa elocuencia.

4. UNHA CERTA FORMA DE PATROCINIO

Como vimos reiterando, a nobreza de finais da Idade Media distánciase do ascetismo medieval cara a unha mentalidade máis relaxada e acorde cos novos tempos, máis próximos a un marcado sentido do hedonismo e do deleite dos bens que a natureza lles ofrece, afastándose asemade do sentido ético e moral que debía presidir os actos destinados ao alcance tales bens. En certa forma, xa en traballos anteriores afirmábase que os Andrade -referíamonos a Fernán Pérez o Boo, pero en realidade todos participan desa mentalidade- amosaban un marcado sentido individualista na ordenación dos seus actos, como un trazo que anticipaba o Renacemento; asemade nos referíamos a que a febril actividade construtora e, en xeral, promotora de obras de diversa índole, de enxeñería, arquitectura ou arte, amosaba a mesma ansia que a dos *condottieros* italianos, cando devolvía en forma de obras públicas ou de patrocinio de artistas o diñeiro que conseguiran co uso da espada, do veneno e/ou da traizón, que todo valía se o resultado era aceptábel.

Pero esta dobre moral non era exclusiva da nobreza senón que esta parece ser a moral de don Fernando, o Católico, cando lle doa a Luís Pimentel, conde de Benavente, A Coruña e logo anima a Diego de Andrade a defendela e agasállao por isto. O fenómeno está moi estendido durante o século XV; non só o practican o reis senón que os nobres xa o viñan facendo desde finais do século XIV. O sentido da lealdade e/ou da moralidade dos

actos e o contido ético dos mesmos só interesa se leva consigo beneficios ou éxitos individuais, cobrando empuxe o voluntarismo individualista, traducido en voracidade por acadar fama, fortuna e *honra*, a cuxos temas xa nos temos referido con certa reiteración.

Incluso algúns escritores, como Fernán Pérez de Guzmán, do clan aristocrático dos Mendoza, pero con agudo sentido do seu tempo, faise eco da falta de valores tradicionais ao afirmar nunha mordaz crítica á nobreza *que do la virtud se muda / non remane gentileza*, ou aludindo á concepción individualista da moralidade dos actos: *si de la sangre la virtud descendiese / esto bastaba a ser buena la genta*, o que supón xa un ideal humanista ao darlle máis valor aos actos individuais que á liñaxe¹¹².

En gran parte, este novo sistema de valores, especialmente a voracidade por acadar éxito e riqueza, está relacionado co novo contexto socioeconómico e co custo da vida ao introducir como prácticas habituais a construción de pazos, castelos, fortalezas e outras obras de carácter civil.

Ao mesmo tempo a nobreza gasta sumas importantes en produtos de luxo e en embelecer as obras levantadas con pezas artísticas e rodearse dunha Corte na que artistas e escritores acadan unha importancia nunca vista, porque a cultura se converte nun produto máis de consumo por parte da nobreza, da grande e da mediana, cada un na medida das súas posibilidades. Na Corte de Juan II, podemos atopar o poeta Juan de Mena¹¹³ e o clan poético e literario dos Mendoza: Fernán Pérez de Guzmán, sobriño do chanceler Ayala, ao que acompaña Íñigo López de Mendoza, marqués de Santillana, o seu sobriño Gómez Manrique e o sobriño deste, Jorge Manrique. O mesmo fai Afonso V de Aragón despois da conquista de Nápoles¹¹⁴.

4.1 Fernán Pérez o Boo e o patrocínio

No caso dos Andrade, soamente destacan neste aspecto Fernán Pérez de Andrade o Boo e Fernando de Andrade, o primeiro e último Andrade que foron señores de Pontedeume. Con todos os seus defectos que agrandaron os seus sucesores, a moita distancia dos seus herdeiros e sucesores inmediatos, Fernán Pérez o Boo é o máis destacado en todos os aspectos. Nin sequera o gran conde de Vilalba, dispoñendo duns recursos moi

112. PÉREZ DE GUZMÁN, F., *Coplas de vicios y virtudes*. Cit. BLANCO AGUINAGA, Carlos, *Historia Social de la Literatura Española*, I, Madrid, 1979, p. 122.

113. Juan de Mena, partidario de Xoán II e de Luna, critica abertamente os vicios da nobreza, como no *Laberinto*: *¡Oh, rica nobleza, oh grand fidalguía, // oh inclita sangre, tu, cómo sostienes // por vana codicia de mundanos bienes // tocar los humanos en tal villanía*. (Cit. BLANCO AGUINAGA, Carlos, *Historia Social de la Literatura Española*, I, Madrid, 1979, pp. 127/128).

114. No mesmo senso, o marqués de Santillana reúne no seu pazo de Guadaxara a máis grande biblioteca de toda Castela (BLANCO AGUINAGA, Carlos, *Historia Social de la Literatura Española*, I, Madrid, 1979, p. 121).

superiores e dun fácil acceso á Corte na época de Carlos I, iguáloa en case nada. Por iso, este pequeno capítulo está en gran maneira dedicado ao fundador da grandeza dos Andrade.

El foi o que engrandeceu a estirpe, o que valéndose dunha especial habilidade para adaptarse a circunstancias cambiantes soubo culminar con éxito o dificultoso camiño dun escudero modesto e segundón, devolvendo á sociedade unha gran parte da súa fortuna en forma de obras de arte que aínda hoxe producen sorpresa e admiración polo seu refinamento. Nel dáse o voluntarismo ao que aludíamos máis arriba, no senso de que a importancia das persoas a forxan as súas obras e non as liñaxes. Pero tamén se dá a prodigalidade cabaleiresca, no senso de repartir as mercés gañadas coa forza da súa espada ou coa súa habilidade diplomática, no seu caso, máis que entre os seus compañeiros de batalla, entre os seus vasalos. Loxicamente Fernán Pérez non era ningún filántropo, pero cando menos as súas obras eran de utilidade e supuxeron un enriquecemento da cultura galega e, polo tanto, universal. Non debemos esquecer por outra parte que o emprego de grandes cantidades de recursos, en forma de diñeiro, de alimentos e de man de obra, leva consigo a intensificación da explotación señorial, de maneira que patrocinio cultural, social ou relixioso e a reseñorialización, non son máis que aspectos distintos do mesmo fenómeno.

O primeiro señor de Pontedeume levou ao cabo unha inmensa obra construtora moi variada, nun estilo gótico de fortes reminiscencias románicas. Entre as obras levantadas por este gran señor galego de finais do século XIV destacan as obras de carácter señorial, como pazos, castelos e fortalezas; obras de carácter civil, como pontes¹¹⁵; de carácter relixioso como igrexas¹¹⁶ e mosteiros, ou as destinadas a fins benéficos, como os hospitais¹¹⁷. Pero se ben todas estas obras reunían características de evidente sentido artís-

115. As pontes construídas polo de Andrade que con seguridade se lle poden atribuír na súa totalidade son: a ponte Do Porco (Miño), a de Pontedeume, de Xubia, de Ferreira (San Sadurniño), a de Sigüeiro e, probablemente, a do Burgo; ademais doutras nas que debeu intervir. Unha tradición largamente difundida fala de que o Boo construíu 7 igrexas, sete mosteiros e sete pontes (Frac Felipe de la GÁNDARA Y ULLOA, *Armas i Triunfos*. p. 304/5). Esta tradición foi recollida e transmitida aos nosos días por Manuel Antonio de Verín y González de Hevia, nunha historia de Betanzos de 1812, inédita, hoxe no AMB, quen di: *Este Fernán Pérez fue muy privado del Rey D. Enrique, y viviendo en la ciudad de Betanzos edificó siete yglesias, y siete monasterios y siete puentes en siete rios caudalosos, y siete hospitales y en todas puso por armas un Oso y un Javalin...* (f. 10).

116. Enteiramente San Francisco de Ferrol, San Francisco de Betanzos, as tres igrexas do Sor, a capela do Espírito Santo (Ponte do Eume), a capela de San Miguel, encostada ao pazo de Pontedeume, o convento e igrexa de Santa Catarina de Montefaró, a hermiada de Santa Catarina de Chantreiro, parcialmente, Santa María de Azougue (Betanzos), e as igrexas conventuais de Bergondo e Cines, hoxe igrexas parroquiais.

117. Están documentados o hospital da ponte sobre o Eume e o hospital de San Bartolomé en Betanzos. Do de Pontedeume temos noticias no traslado dun privilexio do rei Xoán I confirmando outro privilexio de Henrique II, asinado en Segovia o 20 de marzo de 1370. O traslado é do 8 de xullo de 1475 e está realizado en Pontedeume. (.G. Fondo Vaamonde Lores, C. 4(7), n.º. 16). O de Betanzos cítase nunha cláusula do testamento de Fernán Pérez: *It. Mando a o hospital de Betanzos que eu fiz restaurar y acrecentar, as mias pousadas vellias, que eu fiz gacer enna dita villa*. (Ed. Vales Villamarín, F., "El sepulcro de Andrade, O Boo", A.B. número 2, ano 1949, p. 93).

tico, onde mellor se traducen as preocupacións artístico- culturais de Fernán Pérez é na promoción de obras literarias¹¹⁸ e na ornamentación dos edificios, sobre todo das igrexas.

Concretamente, reviste unha extraordinaria importancia a versión ao galego do *Roman de Troie* de Bieito de Saint Maure, a *Crónica Troiana*. Trátase dunha obra que traduce a preocupación do de Andrade por temas de carácter cabaleiresco, neste caso do ciclo troiano, realizada sobre unha versión castelá ordenada por Afonso XI¹¹⁹; por outra parte, denota a relevancia que o de Andrade daba ao feito de rodearse de homes de cultura, como eran o clérigo Fernán Martins e o seu equipo de colaboradores que participa na tradución da citada obra, como se deduce das palabras do propio clérigo ao afirmar que escribe parte da obra soamente: “*Sabbean quantos este liuro virê que eu Fernâ Martiis, clerigo e capelan de Fernâ Perez d’Andrade, escriuiu este liuro desde onde sse começa esta estoria ata aqui... por mâdado do dito Fernâ Perez...*”¹²⁰. No fragmento alúdese á autoría de Fernán Martins, pero soamente en parte, polo que os editores modernos desta obra resaltan o feito de que o citado autor está acompañado dun equipo de colaboradores que participan nesta tarefa¹²¹; o que necesariamente implica que esta xente entendida en obras literarias que estaban en boga no momento formaban parte do cortexo do primeiro señor Andrade, xa nos comezos do seu señorío, porque a obra está asinada polo propio Fernán Martins, en 1373, dous anos despois de que Fernán Pérez se convertese en señor de Pontedeume e Ferrol, e no mesmo ano no que recibe Vilalba, o que quer dicir, como apuntaba Murguía, que posibelmente houbera mais obras deste tipo, hoxe perdidas.

Outro dos aspectos nos que Fernán Pérez o Vello nos amosa a súa preocupación pola cultura, nesta caso pola arte, é a ornamentación da igrexa conventual de San Francisco de Betanzos, sobre todo, na decoración do seu sarcófago e do espazo para o que estaba pensado, a ábsida da capela maior do citado templo. O monumento resulta dunha gran orixinalidade xa que introduce a tradición do “*xacente*” até entón descoñecida en Galicia, así como outros elementos, tamén descoñecidos, como os anxos turiferarios da cuberta e o cordón franciscano do que pende o puñal da misericordia¹²². Por outra

118. Na época do Boo coñécense en Galicia lendas cabaleirescas do ciclo bretón, incluso se fala da tradución galega do *Amadis de Gaula*, composto entre 1367 e 1383 en Galicia ou Portugal por Vasco de Lobeira, dunha familia galega na que houbo varios poetas, segundo o cronista portugués Gomes Eanes de Azurara. Tamén circulan versións do francés de *Lanzarote del Lago*, da *Demanda do Santo Grial* e da *Crónica Turpinou*, do arcebispo de Reims (traducida do latín e que narra as conquistas de Carlomagno aos mouros, os milagres de Santiago etc). NÚÑEZ RODRÍGUEZ, *El sepulcro de Fernán Pérez*, p. 6; Vicente RISCO, *Historia de Galicia*, 4ª pp. 176 e 177)

119. MARIÑO PAZ, Ramón, *Historia da lingua galega*, Santiago de Compostela, 1998, p. 155. //Ramón Lorenzo, *Crónica Troiana*, PP. 9 á 13

120. LORENZO, Ramón, *Crónica Troiana*, Coruña 1985 p. 76

121. MARIÑO PAZ, Ramón, *Historia da lingua galega*, Santiago de Compostela, 1998, p. 122.

122. SÁNCHEZ AMEIJERAS, M. Rocío, “Circulación de modelos y Talleres Itinerantes. El papel de artistas y comitentes en la evolución tipológica de la escultura funeraria en la Galicia Medieval.”, VI Congreso Santiago de Compostela, 1998, pp. 133 á 239.

parte, toda esta decoración ten un profundo sentido alegórico¹²³, tanto desde o punto de vista social como relixioso, presentando ao primeiro señor de Andrade como cabaleiro, cos símbolos heráldicos da súa casa e cos seus propios, como gran cazador, unha calidade inherente a de cabaleiro; pero¹²⁴ neste caso ofrécenos unha dobre dimensión, a do cabaleiro esforzado e a do cabaleiro cristiá que fai méritos para a vida eterna.

Os temas, trazados cun gran naturalismo, amosan por unha parte o influxo do comitante, o propio Andrade -o sepulcro leva data de 1388 e don Fernán falece en 1397-, e a participación dun equipo de artistas itinerantes que deixou profundas pegadas en certas comarcas da Coruña, irradiadas desde Betanzos e Santiago¹²⁵ a outras comarcas, incluso a fóra da provincia¹²⁶.

Noutros aspectos, como nos motivos decorativos que adornan as obras arquitectónicas levantadas a instancias deste Andrade, poden verse formas similares, como son o uso reiterado de formas en estrela, de cinco puntas, a *pentalfa* ou de seis puntas, *hexalfa*, que para estudiosos actuais se converten en selo de autoría e autenticidade. Vémolos en San Francisco, no lado sur de Santa María de Azougue e incluso na igrexa de Santiago, as tres en Betanzos; pero tamén as vemos no *Torreón* de Pontedeume, na igrexa conventual de Bergondo e no xacente do seu monumento funerario. Todo isto, xunto ao emprego de zoomorfos dun xeito moi profuso, fálanos da intervención do propio señor de Andrade o Boo na planificación das súas obras e na existencia de cuadrillas de artesán e artistas deambulando arredor dos pazos de Fernán Pérez, así como da súa preocupación polos aspectos artísticos.

Non deberíamos dubidar entón de que este Andrade actuou como patrocinador e mecenas de obras de todo tipo e, dun xeito especial, de obras artísticas e literarias. Que a finalidade das citadas obras fora sobre todo suntuaria e non artística, non lles quita valor, axudándonos a entender o papel da arte como instrumento de propaganda, destinado a perpetuar o nome do seu impulsor, e engrandecer a súa imaxe e da súa liñaxe, pero tamén de obras de gran interese social, como as pontes e os hospitais. O imaxinario e o real de novo danse a man.

123. NÚÑEZ RODRÍGUEZ en “El Sepulcro de Fernán Pérez.,” pp. 6 -14. //Campos Cazorla, “Rarezas Iconográficas en S.Francisco de Betanzos,” *Boletín de la comisión Provincial de historia y arte de Ourense*, XIV, PP. 91 a 94.

124. PALLARES MÉNDEZ, C. e PORTELA SILVA, Ermelindo, “Galicia en la Época Medieval”, Serie *Galicia Histórica*, p. 275.

125. SÁNCHEZ AMEJEIRAS, M. Rocío, *Op. cit.* pp. 133 á 239). CAAMAÑO MARÍN, J. M., *Contribución al estudio del Gótico en Galicia*, p. 134. Balsa de la Vega, “Notas arqueológicas”, B.R.A.G. V p. 245.

126. ERIAS MARTÍNEZ, Alfredo, “Xente da Baixa Idade Media III. Sancha Rodríguez, muller de Andrade e Nuño Freire, mestre de Christus”, *Anuario Brigantiño*, nº 14, 1984, pp. 187 e ss.

4.2 Os herdeiros de Fernán Pérez

Xa sabemos que a Fernán Pérez o Boo o herdou un sobriño, Pedro Fernández IV, en ausencia de fillos varóns. Esta circunstancia, unida ao seu curto señorío, sería o que nos explica o ermo posterior á súa morte no tocante á promoción de obras como as emprendidas polo seu tío e mentor. En xeral, ningún dos herdeiros do primeiro gran señor de Andrade se aproxima á súa talla como personaxe público e, moito menos, como promotor de obras de interese social e/ou artístico. Agás os seus catafalcos funerarios, todos eles no mosteiro de Monfero, e algunha remodelación de obras xa iniciadas polo seu antecesor, non amosaron preocupación nin orixinalidade neste campo. Só don Fernando amosou algún afán neste terreo, pero, en ningún caso o podemos comparar coa actividade construtora levada ao cabo polo seu antepasado. Podemos aducir que ningún deles tiña necesidade de propagar a grandeza da súa casa, sobre todo don Fernando, que era un grande de España, pero aínda así non se explica tanta seca creadora durante tantos anos. Insistiremos na xa aludidas posíbeis explicacións de devandita seca: por un lado estaría a pouca estatura dos personaxes que sucederon ao Boo e, polo outro, o carácter de interinidade que durante todo o século XV caracterizou o señorío dos Andrade, constantemente angustiados os seus titulares pola necesidade da ratificación dos privilexios que lle deran orixe á súa casa; en último lugar e incidindo negativamente sobre as causas citadas, estaría a escasa duración dalgúns dos señoríos.

De todos os sucesores de Fernán Pérez na xefatura da liñaxe por el fundada, ademais do xa citado, só podemos destacar neste senso as achegas do conde de Vilalba.

Despois do señorío de Diego de Andrad,e que non parece amosar preocupación ningunha por estes temas, o conde de Vilalba, don Fernando, é o mas prolífico dos sucesores do Boo, aproximándose, aínda que de lonxe, ao afán construtor e de promoción artística de Fernán o Vello.

Fernando de Andrade funda o convento dos agostiños de Pontedeume, chamado de Santa María de Gracia¹²⁷, e a igrexa parroquial da que hoxe só queda a capela maior, onde este prócer está enterrado, obra na que se mestura o gótico tardío do interior coa sobriedade de liñas de corte renacentista do exterior. Pero o que máis salienta do seu patrocinio é a colocación, posterior ao seu pasamento pero ideado na propia concepción da obra, dun fermoso retablo na citada capela, no que se mesturan táboa e lenzo con temas de epifanía e de paixón, constituíndo unha achega importantísima para a pintura galega do século XVI, de influxo flamengo.

127. ARG. Fondo Vaamonde Lores, 4(7).

Por outra parte, o conde de Vilalba tamén parece continuar a tradición de Fernán Pérez o Boo de patrocinar obras literarias na súa modalidade de crónicas e nobiliarios, tan en voga ao longo do século XV e que continúa no século seguinte. Neste senso debemos citar a obra de Vasco de Aponte¹²⁸, *Recuento de las casas antiguas del Reino de Galicia*, unha obra de referencia obrigatoria para os temas relacionados coa nobreza baixomedieval de Galicia, como por outra parte amosamos neste traballo de investigación no que o citamos en reiteradas ocasións, malia que desgraciadamente non se conserva íntegra. Vasco de Aponte, *criado* de don Fernando -*La muger del conde don Sancho era de Zuñiga y de Haro; Della tuvo por hija a doña Francisca, muger del conde don Fernando de Andrade, mi señor*¹²⁹-, amósase como propagador da mentalidade de Fernando de Andrade no senso de que nos presenta unha serie de estirpes galegas cunha linguaxe cargada de nostalxia do mundo señorial que está desaparecendo mentres escribe a súa obra. Por outra parte non amosa simpatía ningunha pola nova orde política introducida en Galicia polos reis Católicos; cita moi pouco os gobernadores, a Real Audiencia e á mesma *Santa Irmandade*. Para el os acontecementos políticos e sociais están determinados pola acción e reacción dos señores territoriais, algo similar ao que defende o conde don Fernando cando se afronta á Audiencia de Galicia na súa teima de organizar Galicia de forma señorial, incluso reivindicando para el unha *Señoría Maior*.

Don Fernando de Andrade parece seguir as pautas de Fernán Pérez o Boo, fundando un mosteiro, construíndounha igrexa, panteón para si mesmo, e amparando escritores como Vasco de Aponte. Pero as obras por el emprendidas non parecen abranguer o abano de finalidades que abranguían as do seu antepasado, destinadas moitas delas a fins civís e /ou de interese social. No caso de don Fernando todo parece xirar arredor de si mesmo, do seu mundo señorial e, en último caso, do engrandecemento da súa liñaxe á que paradoxalmente non dá un herdeiro varón. Unha proba evidente desta especie de narcisismo engaiolante é unha das súas disposicións testamentarias na que manda *que pongan en la dicha mi capilla mayor de la yglesia de Puente deume una bandera del Rey de España con sus armas y con su guión, y ansimismo la bandera del Emperador con sus armas y guión, y otra bandera del Papa, en su memoria que de todas tres fue elegido por Capitán general y los serbí en este ofiçio, para que mis susçesores sepan y trabaxen de ser tales que puedan usar destes ofiçios y de otros mayores si podiere ser*¹³⁰. Isto é, gloria eterna para a súa honra e paradigma a imitar para os descendentes da súa liñaxe.

128. Os distintos manuscritos, dun ou doutro xeito, citan o autor da citada obra, escrito de diferentes maneiras: De Aponte, Daponte, da Ponte e De Aponte. Nós, nas notas referidas a este autor, seguimos o criterio dos editores que citamos no seu lugar. (VASCO DE APONTE, *Recuento*, p. 51).

129. *Recuento*, p.170, epígrafe 191

130. Testamento de Fernando de Andrade, doc. cit. Ver anexo 2.

É evidente que entre don Fernando e o seu antepasado, o Boo, hai algo máis dun século de diferenza, pero sabendo das ansias do conde por perpetuar o mundo señorial dos seus antepasados, cando o Estado Moderno está en pleno progreso, aínda recoñecendo a evidencia de que supera con creces os seus inmediatos antecesores, non atopamos nel a mesma prodigalidade cabaleiresca do seu antepasado, o Boo.

Loxicamente, a produción e patrocinio de todo tipo de obras por parte dos señores Andrade non ten porque ser o resultado do seu amor pola creación artística, relixiosa ou de uso civil, senón o resultado do seu afán de ser recordado e de amosar diante dos seus vasallos e dependentes, así como diante doutros señores, a grandeza da súa casa, da súa liñaxe, deixando memoria entre vivos dos seus feitos, como unha manifestación máis do individualismo baixomedieval, de exaltación do *ego* persoal do protagonista, por outra parte, destinado a alimentar a imaxinación das xentes, no dobre senso de respecto e temor.

No senso anterior, non podemos esquecer que os cabaleiros baixomedievais seguen sendo cristiáns, convencidos ademais de que os seus numerosos pecados deben ser compensados con obras de carácter piadoso, idea que a propia Igrexa propaga, como dispensadora da gloria eterna para os falecidos, para recibir prebendas e doazóns por parte de vivos¹³¹.

Imaxinación e realidade, dous aspectos do mesmo fenómeno que se complementan perfectamente onte e hoxe. A grandeza e poder social dos señores Andrade réalzase coa produción de obras artísticas, polo seu impacto mediático, tanto se estas consisten en obras piadosas, asociadas mentalmente ao carácter *sagrado* dos seus promotores, como se son obras de carácter civil ou militar, estandartes perennes da gloria dos seus señores na mente dos contemporáneos e dos que veñan detrás, sexan nobres ou plebeos. E moito máis si se trata de obras literarias, concibidas para legar unha memoria escrita do meceñas acorde cos desexos deste.

131. Neste senso cremos que é de interese consultar o artigo de BARRAL I ALTE, Xavier, "Propaganda eclesiástica y poder Feudal", *Propaganda y Poder*. Lisboa, decembro de 2001. Congreso Peninsular de Historia de Arte, Lisboa, 5 -8 de maio de 1999.